

Yüksek Lisans Tezi

**TANZİMAT'TAN SERVET-İ FÜNÛN'A ANNELİĞİN KAYBI VE
ÇOCUKSUZLUK**

SEDA BAŞER ÇOBAN

TÜRK EDEBİYATI BÖLÜMÜ
İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, ANKARA

Haziran 2012

İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi
Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü

**TANZİMAT'TAN SERVET-İ FÜNÛN'A ANNELİĞİN KAYBI VE
ÇOCUKSUZLUK**

SEDA BAŞER ÇOBAN

Türk Edebiyatı Disiplininde Yüksek Lisans Derecesi Kazanma
Yükümlülüklerinin Parçasıdır

TÜRK EDEBİYATI BÖLÜMÜ
İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, ANKARA

Haziran 2012

Bütün hakları saklıdır.
Kaynak göstermek koşuluyla alıntı ve gönderme yapılabilir.
© Seda Başer Çoban

Bu tezi okuduğumu, kapsam ve nitelik bakımından Türk Edebiyatında Yüksek Lisans derecesi için yeterli bulduğumu beyan ederim.

.....
Prof. Talât Halman
Tez Danışmanı

Bu tezi okuduğumu, kapsam ve nitelik bakımından Türk Edebiyatında Yüksek Lisans derecesi için yeterli bulduğumu beyan ederim.

.....
Yrd. Doç. Dr. Dilek Cindoğlu
Tez Jürisi Üyesi

Bu tezi okuduğumu, kapsam ve nitelik bakımından Türk Edebiyatında Yüksek Lisans derecesi için yeterli bulduğumu beyan ederim.

.....
Yrd. Doç. Dr. Gökhan Tunç
Tez Jürisi Üyesi

Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü'nün onayı

.....
Prof. Dr. Erdal Erel
Enstitü Müdürü

Babam *Hasan Fehmi Başer*'e...

ÖZET

TANZİMAT'TAN SERVET-İ FÜNÛN'A ANNELİĞİN KAYBI VE

ÇOCUKSUZLUK

Başer Çoban, Seda

Yüksek Lisans, Türk Edebiyatı Bölümü

Tez Yöneticisi: Prof. Talât Sait Halman

Haziran 2012

Tanzimat'tan Servet-i Fünûn edebiyatına uzanan bir güzergâhta, gerek Tanzimat romanında anne karakterlerinin merkezî bir rol üstlenmemesi gerekse Servet-i Fünûn dönemi ve devamında yasak aşk ekseninde kaleme alınan romanlarda anne rolünün kaybına ve çocuksuzluğa rastlanması, Türk edebiyatı alanında bu başlık altında bir çalışma yapmaya olanak sağlamıştır. Tanzimat'ın ilânını takip eden süreçte, büyük ölçüde modernleşme etkisiyle toplumsal yapıda anneliğin önemi artarken ve bu öneme dikkat çeken yazıların sayısında ciddi bir artış gözlemlenirken, edebiyatta anneliğin işlenişi ancak sınırlı bir alanda mümkün olmuştur. Bu bağlamda, Tanzimat romanında anne karakterler, zayıf bir otoriteyle temsil edilirken, Servet-i Fünûn romanında da yasak aşk ekseninde aktarılan evli kadın karakterler anne rolünden muaf tutularak okura ulaştırılmıştır. Osmanlı'da cinsellikten, aşka, aileden, çocuğa bireysel ve toplumsal hayata yön veren pek çok kavram modernizm etkisiyle

yeni anlamlara kavuşurken ve bu anlamlar kadın hayatında da gözle görülür değişimlere neden olurken anneliğe atfedilen kutsiyet geleneksel bakış ağısıyla korunmaya devam edilmiştir. Buna göre, bu tezde modernizm etkisine paralel bir biçimde, Tanzimat ve Servet-i dönemi edebiyatında örnek romanlar aracılığıyla anneliğin kaybı ve çocuksuzluk tartışılacak ve ek bir bölüm olarak Cumhuriyet dönemi edebiyatında da aynı bağlamın izleri takip edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar sözcükler: Tanzimat ve Servet-i Fünûn romanı, yasak aşk, anneliğin kaybı, çocuksuzluk

ABSTRACT

FROM TANZİMAT TO SERVET-İ FÜNÛN THE LOSS OF MOTHERHOOD AND CHILDLINESS

Başer Çoban, Seda

MA, Department of Turkish Literature

Supervisor: Prof. Talât Sait Halman

June 2012

From Tanzimat till to destination of Servet-i Fünûn literature, not only the fact that the character of ‘the mother’ did not take a central role in Tanzimat novels, but also the fact that the loss of the mother character and childlessness was frequently observed in the novels about forbidden love starting with the Servet-i Fünûn, allow for studying under this title, in the Turkish literature course. After the proclamation of Tanzimat, while the importance of motherhood was increasing with the effect of the modernization process and the number of writings highlighting this importance was rising, motherhood was dealt with in the literature very limitedly. In this context, as the mother characters in Tanzimat novels were represented with a low-authority, the married women who were in a forbidden love were carried to the reader by releasing from the role of mother, in Servet-i Fünûn novels. In Ottoman, on the one hand, many terms directing the social and individual life -like sexuality, love,

family or child- taking some new meanings and meanwhile, along with these new meanings, the life of the women got changed apparently, on the other hand, the holiness of the motherhood survived under the outcome of the traditional perspectives. Accordingly, in this thesis, the loss of motherhood and childlessness is discussed in company with the effects of the modernization by means of the some novels from the Tanzimat and Servet-i Fünûn era and in a supplement part, the same context is tracked in the literature of the republic era.

Keywords: Tanzimat and Servet-i Fünûn novel, forbidden love, the loss of motherhood, childlessness

TEŞEKKÜR

Tez sürecinde bir an dahi eksiltmeden gösterdiği ilgisi nedeniyle Hilmi Yavuz'a, her konuda destek olan danışmanım Prof. Dr. Talât Sait Halman'a, tezimi okuyarak değerli önerilerde bulunan ve katkı sağlayan Yrd.Doç.Dr. Gökhan Tunç ve Yrd. Doç.Dr. Dilek Cindoğlu'na teşekkür ederim.

Yaşadığım hayatı her zaman benim için daha anlamlı kılan, hiç eksilmeyen bir destekle dünden bugüne daima yanımda olan güzel aileme, edebiyatla tanışmamı yalnızca ve yalnızca kendisine borçlu olduğum babam Hasan Fehmi Başer'e, hayatın yalnızca sevdiğin işi yaptığında çekilebilir olduğunu daima kulağıma fısıldayan annem Kutlu Melek Başer'e, bu yolculuğa en başından beri inanan ve aldığım yolu benden daha büyük bir istekle izlemeye devam eden ağabeyim Sefa Başer'e ve varlığıyla hayata dair her şeye yeni bir cümle ekleyen eşim Ahmet Emre Çoban'a teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.	ii
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vii
İÇİNDEKİLER	viii
GİRİŞ.	1
BİRİNCİ BÖLÜM: OSMANLI'DA KADIN CİNSELLİĞİ ANLAYIŞI . . .	10
İKİNCİ BÖLÜM: OSMANLI'DA TOPLUMDAN EDEBİYATA “AİLE” . .	17
A. Babasız Erkek Çocuklar, Müphem Anneler	23
B. Mutsuz Kadınlar	26
C. Aşk.	29
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: ANNE VE ÇOCUK.	37
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: CUMHURİYET DÖNEMİ	62
A. Doğu-Batı Geriliminde Bir Anne	62
B. Cumhuriyet’le Evlenmek	66
SONUÇ	70
SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA	76
ÖZGEÇMİŞ	79

GİRİŞ

Thomas Mann, eski bir Hint efsanesinden yola çıkarak 1930'da yazdığı *Die vertauschten Köpfe*'de (*Değişen Kafalar*) modernizm etkisiyle bakış açısı köklü değişimlere uğrayan kadının sorunu olarak da nitelendirilebilecek bir durumu işler. Anlatıda, evli olduğu Şridaman'ın zekâsı ve ilgi duyduğu Nada'nın vücudu arasında ikilemde kalan Sita'nın hangi erkeği daha çok istediğini bilememesinin, dolayısıyla kendi isteklerini neye göre şekillendireceğini bulamamasının buhranı aktarılır. Bu ikilemin cevabı ise Sita'nın iki erkekle de birlikte olmasıdır. Ne güçlü ama cahil Nada ne de hantal ama zeki Şridaman tek başlarına Sita'nın arzularına yetmezler. Özelde Sita'nın, genelde ise kadının kendisiyle ve karşı cinsle kurduğu ilişkinin bu minvalde bir ikileme maruz kalması edebiyatta modernizmle birlikte değişen kadın karakterlerin de maruz kaldığı en temel ikilemlerdendir. Edebiyatın evli ama mutsuz kadınlarının yasak aşkları kimi zaman entelektüel kimi zaman da fiziksel bir tatmin isteğinin gölgesinde şekillenir. Evliliğinde aradığını bulamayan kadının gerçekte ne aradığı sorusu ise kadının hangi özelliğiyle daha fazla var olmak istediği ve varlığının hangi yönüne onay beklediği sorusunu sordurur. Bu soru Tanzimat'tan Cumhuriyet'e modernizm etkisindeki Türk edebiyatının aldatan kadınları üzerine kaleme alınacak bir çalışmada ilk bakışta kendisini gösteren sorunlardandır.

Öte yandan bu sorunun tespitinin öncesinde ise, kadının Türk edebiyatında aldığı seyrin özellikle 19.yüzyıldan itibaren dikkat çekici bir konuma kavuştuğunu belirtmek yerinde olacaktır. Tanzimat dönemi edebiyatında başlayan kadın-erkek ilişkilerindeki değişim, ilk elde görücü usulü evlilik üzerinde odaklanmış, buna bağlı

olarak da bu dönemin edebiyatı, deyiş yerindeyse, cariyeler ve gayrimüslim kadınlarla yaşanan aşk hikâyeleriyle biçimlenmiştir. Müslüman bir kadınla erkeğin biraradalığının zorluğu, erkek karakterleri cariyelere, hafifmeşrep kadınlara ya da gayrimüslim kadınlara doğru yöneltirken anlatımda izlenen bu yolla, evlilik dışı yaşanan aşk ilişkilerinin niteliği bir sorgulama nesnesine dönüşmüştür. Kamusal alanda yaşanan değişimlerin Servet-i Fünûn dönemi edebiyatındaki tezahürü ise anlatılarda Müslüman kadınla Müslüman erkeğin biraradalığını sağlamış, bu durumda da yasak aşk temalı romanlar yazılmaya başlanmıştır. Modernleşen kadının kendisi ve karşı cinsle kurduğu ilişki ise bu yeni yaşam koşullarıyla birlikte yeni bir görünüm kazanmıştır. Evli ancak mutsuz kadınların yasak aşkları, kadınların evlilikleriyle kurduğu ilişkide yaşadıkları sorunların dışında bir başka problemin de habercisidir. Buna göre Osmanlı edebiyatının modernleşmekte olan kadını, yasak aşkı, ancak belirli rollerin dışarıda bırakılmasıyla yaşayabilmektedir. Dolayısıyla, modernizmle birlikte edebiyata da giren yeni özgür kadın tiplerinin evliliklerinde beklediklerini bulamamalarının yasak aşkla sonuçlanmasının arka planında, kadına biçilen rolün sınırları da önemlidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun modernizmle olan sınavının en dikkat çekici başlıklarından biri olan kadın sorunu, edebiyat bağlamında, Tanzimat ve Servet-i Fünûn döneminde bir yanıla girift, bir yanıla da birbirinden bağımsız iki ayrı söylem üzerinde yükselir. Tanzimat dönemi romanı her ne kadar Dilaşûb, Mehpeyker, Canan, Polin gibi kadın karakterleri edebiyat tarihine armağan etmiş olsa da, kuşkusuz bu dönem asıl olarak erkek karakterlerin maceralarının açık üstünlüğünü vurgular. Erkek karakterlerin aşk ve cinsellik bağlamındaki konumlarının yan karakterleri olarak görünen kadınlar ise cariyeler, gayrimüslimler, mürebbiyeler ve hafifmeşrepler olarak ayrıştırıldıkları bu edebiyatın içinde kimi

zaman iffetliyi, bazen fettanı, çoğu kez de kurban rollerini üstlenirler. Hatta belki de hiç söz haklarının olmadığı bir dünyada tutunmaya çalışan Tanzimat kadınlarının Servet-i Fünûn dönemine yetişen hemeinsleri ise, bambaşka bir dünyanın kapısını aralamış görünürler. Az da olsa söz hakları vardır; evlilikleri tek tarafın, erkeğin, tahakkümü altında kurulmamıştır; daha da önemlisi aşkın, hem de yasak aşkın eşiğinden içeri adım atmışlardır. Osmanlı edebiyatının, kısa bir zaman aralığında, kadın karakterler konusunda geçirdiği bu değişim, ilk aşamada, kadın özgürlüğünün aldığı yolun belirginleşmesine bağlanabilir. Bu tez içinde yürütülecek tartışma ise, bu fikrin karşısında konumlanmaktadır. Osmanlı’da kadın özgürlüğü, yalnızca kadına karşı bakışın geçirdiği değişim süreciyle değil, kadına ilişkin kimi kavramlara karşı hassasiyetin değişimiyle de paralel olarak ilerleyen bir sorundur. Aile, aşk, cinsellik kavramları modernizmin etki alanı içinde yeni bir yoruma kavuşmuş olsa da, bu tezin temel argümanına uygun olarak “anne” ve “çocuk” kavramları özenle öne çıkarılmaya devam edilmiştir.

Bu bağlamda Tanzimat döneminde kadınlara biçilen rol ile Servet-i Fünûn ve tez içinde özel bir başlık altında değerlendirilecek olan Cumhuriyet dönemi rolleri arasında keskin bir söylem farkı yoktur. Bu çıkarımda, göz önünde bulundurulması gereken en önemli ayrıntılardan biri ise, modernizmle birlikte anne ve çocuk konusundaki tartışmaların hız kazanmasıdır. Basılı yayın aracılığıyla annenin temel görevleri, çocuk gelişimi ve anne-çocuk ekseninde akla gelebilecek diğer başlıkların gittikçe artan bir vurguyla dile getirildiği Batı etkisindeki Osmanlı’da edebiyat ise bu söylemi yeterince içselleştiren bir yapı sunmamıştır. Tam da bu noktada, Jale Parla’nın *Babalar ve Oğullar: Tanzimat’ın Epistemolojik Temelleri* başlıklı çalışmasında temellendirdiği “babasızlık” metaforu anılmalıdır. Parla, çalışmasında, Tanzimat dönemi romanını yukarıdaki değerlendirmeye paralel olarak,

erkek karakterler temelinde ele alır. Buna göre, Tanzimat dönemi romanı, babasız ve yolunu bulmaya çalışan oğulların hikâyesine dayanır. Baba figürünün olmadığı bir ortamda yetişen oğullar aşk, cinsellik, ahlâk gibi konularda rehbersizliklerinin; yani babasızlıklarının bedelini acı şekilde öder ve ödetirler. Parla'nın analizi ise, oğulların, babasızlığın yerini alacak en önemli değer olarak İslamî epistemolojiyi yücelttiğidir. Bir başka deyişle, modernizmle birlikte, köklerini yitirmekten korkan yazarların, baba yerine koyduğu İslami epistemoloji, Osmanlı'nın topyekûn Batılılaşmasına karşı sığınılan güvenli limandır. Öte yandan, Parla'nın tespiti, Tanzimat dönemi edebiyatının patriyarkal düzeni devam ettirmekte olduğu çıkarımını yapmaya imkân sağlamaktadır. Endişe, erkek dünyasının sınırları içinde kalır. Tez içinde daha ayrıntılı olarak değerlendirilecek olmakla birlikte, Tanzimat döneminin Osmanlı'ya biçtiği cinsiyet de, erkektir. Bu bağlamda, Batı'nın kadınla ve şehvetle özdeşleştirildiği bu dönemin romanlarındaki erkek karakterlerin şehvete yenik düşmesi de anlamlıdır. Dolayısıyla, bu romanlarda babasızlığa yapılan göndermelere rağmen, kendi içinde güçlü bir erkek söylemi barındırdığını söylemek yanlış olmayacaktır. Dönem romanına dair Parla'nın “babasızlık” ya da “babanın kaybı” metaforuna karşı, bu tezin de temel argümanını içerir bir biçimde üstünde durulması gereken konu ise, “çocuksuzluk” ya da “anneliğin kaybı”dır. Tanzimat romanında görülen anne karakterler, oğullarının hayatı üstündeki işlevlerinden çok, işlevsizlikleriyle öne çıkarlar. Oğullarını koruma çabası, modernizmin oğulları sürüklediği yolun kötücül cazibesi karşısında sönük kalır. Yeni dünyanın değerleri karşısında, annelik içgüdüleri sorunları çözümlemeye yetmez. Bir başka söyleyişle, babasız oldukları için yollarını bulamayan oğulların anne öğüdü dinlemeleri söz konusu değildir. Dolayısıyla, anne fiziksel olarak var ama manevi bir yol gösterici

olarak yoktur. Tanzimat döneminde anne üzerine yürütülen tüm hummalı çalışmalara rağmen edebiyat, anneleri dışarıda bırakır.

Tanzimat'ı izleyen dönemde de gerek yazılı basın gerekse edebiyat anlamında sergilenen tavır, aynıdır. Servet-i Fünûn edebiyatı, romanları, ana rolleri erkeklerden alıp kadınlara yüklese de, anneliğin kaybı devam eder. Evli ve yasak aşk yaşayan kadınlara annelik, istenilen ancak üstlenilemeyen bir rol olarak görünür. Dolayısıyla, modernitenin etkisi altında gelişen Türk romanı, türünde ilk örnekleri vermeye başladığı günden başlayarak annelik konusunda hassas bir çizgi izler. Dünya edebiyatında yasak aşka düşen kadınları işleyen romanlar söz konusu edildiğinde akla ilk gelebilecek olan *Anna Karenina* (1877) ve *Madam Bovary* (1857) örneklerine karşı, Osmanlı edebiyat kanonunun¹ aynı bağlamda akla gelen ilk romanı *Aşk-ı Memnû*'dur. Sözü edilen romanlar arasındaki fark, tek başına yeterli bir örnek olmamakla birlikte, önemli bir meseleyi de işaret eder. Emma Bovary, bir kız çocuğu, Anna Karenina da bir erkek çocuğu annesiyken Bihter, anne değildir. Aldatan kadın karakterlerle anneliğin birarada bulunmaması ise, geleneksel yapının edebiyata yansısı olarak okunabilecek olmakla birlikte, bu hassasiyetin edebiyatta özgür kadın söylemini daralttığı da düşünülmelidir. Kadın, anne olmadığı sürece özgürdür. Kadına çizilen bu sınır ise, Batılılaşma etkisi altındaki edebiyatın, annelik rolünü dışarıda bırakarak ilerlemesine yol açmaktadır. Nitekim Tanzimat döneminin, anneleri işlevsizleştirmesi, Servet-i Fünûn döneminin de, aldatan kadınları anne kimliğinden yoksun kılması, edebiyatta anneliğin kaybı ya da çocuksuzluk olarak da değerlendirilebilecek bir başlık açmayı gerekli kılmaktadır.

Çalışmanın çatısını oluşturan bu konuya, Türk edebiyatının Fransızca bilen, piyano çalan, en çok da yasak aşka düşen kadınları üzerine yapılan incelemelerde yer

¹ “Osmanlı edebiyat kanonu” ifadesiyle, Osmanlı edebiyatında yasak aşk-cinsellik vurgusu taşıyan romanlara gönderme yapılmıştır.

verilmemiş, sözü edilen kadın karakterlerin annelikle kurduğu ilişki, üzerinde durulmayan bir ayrıntı olarak kalmıştır. Anneliğin kaybına dair Ahmet Hamdi Tanpınar'ın bazı tespitleri varsa da, anneliği “Şark-Garp” ikileminde² bir metafor olarak ele almıştır.

Çocuk meselesi, Alev Sınar'ın *Hikâye ve Romanımızda Çocuk (1872-1950)* başlıklı çalışmasında incelemeye tabi tutulmuştur. Eserde, edebiyatta çocuğun işleniş biçimlerine ilişkin olarak açılan bölümlerde “Çocuk İstememe” başlığına da rastlanılmaktadır. Bununla birlikte, adı geçen bölümde bilinçli bir şekilde çocuk istemeyen kadın karakterlerin tespiti yapılmış, edebiyatta annelik rolünün kaybına dair herhangi bir analiz yapılmamıştır.

Bu bağlamda tez, Osmanlı edebiyat kanonunun, evli ve yasak aşk yaşayan kadın karakterleri işleyerek öne çıkan iki önemli romanını, Halit Ziya Uşaklıgil'den *Aşk-ı Memnû*'yu (1900) ve Mehmet Rauf'tan *Eylül*'ü (1901) çocuksuzluk sorunu çevresinde ele alacaktır. Üçüncü bir örnek olarak Servet-i Fünûn döneminde yazılmamış olmakla birlikte yasak aşk bağlamında Servet-i Fünûn takipçisi bir içeriğe de sahip olan Halide Edip Adivar'ın *Handan* (1912) romanı incelenecektir. Ahmed Hamdi Tanpınar'ın Cumhuriyet dönemi eseri olan *Huzur* (1948) romanı ise, edebiyatta çocuğa karşı geliştirilen hassasiyetin bir örneği olarak değerlendirilecektir. Adalet Ağaoğlu'nun, *Dar Zamanlar Üçlemesi*'nin ilk romanı olan *Ölmeye Yatmak* (1973) romanı ise, Cumhuriyet Dönemi romanlarında anne-çocuk meselesinin Tanzimat'tan Cumhuriyet'e, kadın rolü ve anneliğe ilişkin temelde değişmeyen bir bakış açısının sürüp sürmediği konusunda örneklendirilecek ve değerlendirilecektir.

Öte yandan seçilen eserlere yapılabilecek itirazlara karşı, bu eserlerin hangi amaç doğrultusunda seçildiğine ve neden bazı eserlerin dışarıda bırakıldığına

² “Kudreti devralınacak ölü ata değil; sanatın gücü sayesinde ölümler ülkesinden, kapatıldığı yer altı sarayından kurtarılması gereken ölü annedir Tanpınar'da Şark. Pınarı kurumuş, bakışları donuklaşmış, aynası çoktan körelmiş anne. Anne, evet, ama ölü anne.” (Gürbilek 96)

değirmek gerekmektedir. Öncelikle, bu tez başlangıcından bu yana, Batılılaşma etkisi altında oluşan ve aldatan kadın karakter içeriğine yer veren tüm romanlarda anneliğin söz konusu olmadığı iddiasını taşımamaktadır. Reşat Nuri Güntekin'in *Damga* (1924) romanında evli, iki üvey çocuğunun dışında bir de öz oğlu bulunan Vedia Hanım, çocuklarının öğretmeni İffet'le yasak aşk yaşar. Ancak Vedia Hanım ne eşini, Cemil Kerim Bey'i sever ne de eşi onu. Cemil Kerim Bey'le aynı evin içinde birbirlerine iki yabancı gibi yaşarlar. Yine Reşat Nuri Güntekin'in *Ateş Gecesi* (1942) romanında evli ve bir çocuk annesi Girit göçmeni Afife Hanım ile Murat Bey arasında duygusal bir yakınlık doğar. Afife Hanım'ın eşi Rıfkı Bey sorumsuz, aile babası vasfını taşımayan bir erkektir. Ancak Güntekin'in anılan her iki eserinin temel konusunu yasak aşkın oluşturmadığını belirtmek de yerinde olacaktır. Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın eserlerinde de evli, çocuğu olan/olmayan ve yasak aşk yaşayan kadın karakterlere rastlanılır. Bununla birlikte Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın romanlarında gerek evlilik ve yasak aşkın çoğunlukla temel meseleyi oluşturması, gerekse yazarın bu konuyu işlerken izlediği yol ve anlatım biçimi, ayrı bir çalışmanın altında değerlendirilmeyi zorunlu kılacak kadar kapsamlıdır³. Adı geçen yazarların eserlerinin dışında da şüphesiz örnekler çoğaltılabilecektir. Ancak bu tez, yasak aşk bağlamında öne çıkan üç romanın annenin kaybını ve çocuksuzluğu işaretliyor olmasının, bilinçli bir kurgunun sonucu olduğunu iddia etmekle birlikte eserlerde öne çıkan öteki özelliklerin de tezin amacına uygun olduğunu ileri sürmektedir.

Buna göre, *Aşk-ı Memnû*, *Eylül* ve *Handan* romanlarının yazıldığı tarihlerin, modernleşmenin yoğun bir şekilde tartışıldığı bir sürece rastlaması, kadın karakterlerin *femme fatale* ya da ahlâksız nitelendirmelerinden çok, kurban olarak değerlendirilmeye imkân tanınması; aldatan kadını işleyen romanlarda rastlanılabilen

³ Bu konuda yapılmış ayrıntılı bir çalışma için bkz. Serdar, Ali. "Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanlarında Ahlak Sorunsalı". Yayımlanmamış doktora tezi. Ankara: Bilkent Üniversitesi, 2007.

zorla evlendirilme, baskı altında yaşama gibi ögelere rastlanılmaması, ilk elde sıralanabilecek özelliklerdendir. Dolayısıyla, ana karakteri; modernleşen, evlendiği erkek üzerinden değil, kendi başına bir karakter olarak okunabilen, topyekûn bir kötülükle nitelendirilmeyen, aksine belirli bir ölçüde de olsa, okurda acıma duygusu uyandıran kadınların oluşturduğu ve temel konusunu doğrudan yasak aşktan alan bu romanlar, anneliğin kaybı ve çocuksuzluk bağlamında incelemeye en uygun eserler olarak seçilmişlerdir.

Romanlarda incelenecek anne kimliğinin kaybı ve çocuksuzluğun irdelenmesinde, daha önce de değinilen, modernizmle birlikte değişime uğrayan kimi kavramlara başvurulacaktır. Bu bağlamda, tezin birinci bölümünde, Osmanlı’da “kadın cinselliği”nin modernite öncesi nasıl değerlendirildiği irdelenecektir. Moderniteyle birlikte, cinselliğe ilişkin yeni yorumların edebiyatta karşılığını bulma biçimleri ise Tanzimat ve Servet-i Fünûn dönemi romanları üzerinden ortaya konularak kadın cinselliğinin ancak sınırlı bir bağlamda işlenilebildiği öne sürülecektir. Bu yorumu destekleyici nitelikte, bir diğer kavram olarak ise “aile”, Osmanlı’nın modernite sürecine paralel olarak ikinci bölümde yorumlanmaya çalışılacaktır. Tanzimat döneminde aile kavramı konusunda yürütülen tartışmaların örneklendirilmesiyle birlikte, bu durumun dönem edebiyatının dönüşümünü nasıl etkilediğine değinilecektir.

Edebiyatta aile kavramının işlenme biçiminin temellendirilmesi aşamasında ise Tanzimat romanı Jale Parla’nın “babasızlık” metaforu üzerinden incelenecektir. İncelemenin ana güzergâhını ise dönem romanında aile ve erkek arasında kurulan özdeşliğin anne kimliğini silikleştirdiği savı oluşturacaktır. Anne otoritesinin zayıflatılmasının yanı sıra, söz konusu romanlarda ortaya çıkan erkek karakterlerin mutsuzluğu üzerinden, başka bir tartışma alanı açılarak Osmanlı romanında kadın

mutluluğu ele alınacaktır. Tartışmanın kapsamlı bir biçimde yürütülmesi adına başvurulacak bir diğer kavram ise, “aşk” olacaktır. Aşka yüklenen anlamın moderniteyle birlikte nasıl değiştiğinden başlayarak, bu değişimin gerek Tanzimat gerekse Servet-i Fünûn romanlarında nasıl işlendiğinin tespitine çalışılacaktır.

Tezin üçüncü bölümünde ise, “Anne ve Çocuk” başlığı altında, hem anne hem de çocuk kavramlarının tarihsel dönüşümünden başlayarak anneliğin ve çocuk sahibi olma/olmamanın, gerek toplumsal gerekse edebî bağlamdaki yansımaları izlenecektir. Öte yandan, bu bölümde incelenen romanlarda anne kimliğine rastlanılmaması, bir başka bağlamda, kadın iktidarı üzerinden okunmaya çalışılacaktır. Ancak bu okumada da, söz konusu iktidarın, Servet-i Fünûn romanında kadın özgürlüğü meselesinde yeterli veri sunmadığı öne sürülecektir. Dördüncü bölümde ise, daha önce de belirtildiği üzere, Cumhuriyet dönemi edebiyatında anneliğe dair bir inceleme sunulacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI'DA KADIN CİNSELLİĞİ ANLAYIŞI

Osmanlı'da kadın kimliğinin temel koyucu unsurunun evlilik olması, gerek toplumsal gerekse hukuksal açıklamalarla desteklenir nitelikteydi. Ergenliğe ulaşmış kız çocuklarının bir an önce evlendirilmesi, kadın cinselliğini koruma altına almanın, bunu bir tehdit unsuru olmaktan çıkarmanın en geçerli yolu olduğu kadar kadının toplumsal rolünün sınırlarının belirlenmesi adına da önemliydi. Kadının, ancak evlilik yoluyla saygın bir statüye kavuşabileceğinin ön kabulü, kendini birden fazla alanda gösteriyordu. Dilsel bağlamda, kadını tanımlayan ifadelerin evlilikle birlikte çoğalması, kadına ilişkin toplumsal yargının, kendi içinde evlilik öncesi ve sonrası olarak ayrıldığına göstergesiydi. Leslie P. Peirce'in "Ekberiyet, Cinsellik ve Toplum Düzeni: Modern Dönemin Başlangıcında Toplumsal Cinsiyetle İlgili Osmanlı Söz Dağarcığı" başlıklı makalesinde, Osmanlı'da kadın imgesine ilişkin bakış açısının zihinsel arka planında, sabitlenmiş bir evlilik tanımının bulunduğu görülür. Peirce, doğumdan evliliğe kadar geçen süre boyunca kadınların, "kız çocuğu" ifadesiyle sınırlandırılmasına karşı erkeklerin geniş bir adlandırılma mekanizmasına tabi tutulmasının nedenleri arasında, cinsellikten aileye kadar uzanan ayrıntılı bir tablo

sunar. İlk olarak, cinsel açıdan, erkek cinselliğinin iki boyutluluğu⁴, birden fazla terim ihtiyacını kendiliğinden doğururken, kadın cinselliğine atfedilen anlamın sınırlılığı dilsel düzleme de yansımıştır. Buna paralel bir biçimde, Osmanlı kadınının cinselliğine dair bugün sahip olunan bilgi yetersizliğinde de aynı dilsel sınırlandırmanın etkisi söz konusudur. Peirce, sözü edilen bilgi yetersizliğini “hukukla ilgili literatür[ün] de, İslamiyet’[e] özgü bir ahlak-eğlence karışımı olan edeb[ın] de kadını cinsel nesneden başka bir biçimde sun[mamasına]” (172) bağlar. Bekâr ve cinsel açıdan gerekli olgunluğa sahip kadının, kendisiyle aynı konumda bulunan bir erkek gibi adlandırmalara sahip olmamasının bir başka açılımı ise kadın cinselliğinin evlilikle başladığı/başlayacağı ön kabulüdür.

“[K]ız” sözcüğünün kadınların evliliğe kadar olan dönemleri için kullanılmaya devam edilmesi, evlilik öncesi kadın cinselliğinde hiçbir dönüm noktasının olmadığını düşündürüyor. Cinselliğin bu yorumu, birbirini dışlamayan, kayda değer iki sonuç doğuruyor. Bunlardan birincisi, kadının arzularının evlilikle tetiklenene kadar ortaya çıkmadığına inanan bir kadın cinselliği anlayışı. Böylesi bir görüş, özellikle, şer’i yasalar hakkındaki elkitaplarında kadınların evliliğe rıza göstermeleriyle ilgili kurallarda belli oluyor; buna göre, bakire sessiz kalıyorsa, yani itiraz etmiyorsa razıdır; oysa daha önce evlenmiş kadınların rızasının, işitilebilir bir sesle dile getirilmiş olması beklenmektedir, ([...]) Kadın cinselliğinin evlilik öncesinde farklılaşmadığı kavramının ikinci sonucu ise kadınlarda evlilik için yeğlenen yaşlar ile erkeklerde yeğlenen yaşlar arasındaki fark:

⁴ “İki boyutluluk” ifadesiyle erkek çocukların, Osmanlı cinsel hayatı içindeki yeri vurgulanmaktadır. Zira erkeklerin belirli bir fiziksel olgunluğa erişinceye kadar cinselliğin pasif nesnesi, fiziksel olgunluğun tamamlanmasının ardından ise aktif olarak görülebildiği bir toplumsal yapı mevcuttur.

kadınlar fiziksel olgunluğa erişince evlenip böylece cinsel arzuları evlilik içinde uyanırken, erkeklerin evliliği arzusunun uyanmasından sonraya bırakılabiliyordu. (178)

Önemli ölçüde, kadının evlilik öncesi toplumsal kimliğini sınırlandıran değerler bütünü, evlilik sonrasında kadına belirli ayrıcalıklar atfetse de, toplumsal ve hukuksal yaptırımın arttığı da muhakkaktı. Kız çocukluğundan, Peirce’in makalesinde kullanım alanlarını ayrıntılı bir şekilde işlediği, “hatun”luk, “avret”lik ya da “zevc[e]”lik ifadeleriyle sıyrılan kadın, sahip olduğu yeni unvanların sorumluluklarını da üstlenmeliydi. Sorumluluğun ana unsurunu ise, annelik oluşturuyordu. Osmanlı’da anneliğe verilen önem gereğince, evli kadınların durum ve davranışlarına yönelik yaptırımlar evlenmemiş genç kızlara yönelik yaptırımlardan daha sıkı denetim altındaydı. Denetim mekanizmasını temellendiren mantık ise, çocuğun varlığıyla bütünlendiği varsayılan ailenin, kadının eşi dışında başka bir erkekle cinsel ilişki yaşaması olasılığı söz konusu olduğunda, karşı karşıya kalacağı tehlikeydi. Bu durumda, çocuğun hangi soyun devamı olduğunun bilinmemesi tehlikesine karşın, evli kadının iffeti, aile ve toplum düzeni açısından zorunlu görülüyordu.

Evli kadınların vurgulanması, erkek soyunun saf tutulmasıyla, başka bir deyişle, evlilikten doğan çocukların kocadan başka bir babadan olmaması kaygısıyla bağlantılıydı. Bekâr bir kadının hamileliği, istenmeyen bir durum olmakla birlikte, hiçbir erkeğin soyunu tehdit etmediğinden (baba, evli olsun olmasın, babalığı kabul edip etmemekte serbestti), evli kadınların zinasından daha önemsiz bir toplumsal rahatsızlık yaratıyordu. (181)

Kadının, evlilikteki dolayısıyla da yaşam içindeki temel rolünün erkeğin soyunu sürdürecektir kişi olarak çerçevesi, olası bir aldatmada, yalnızca erkeğe değil, soya karşı yapılmış vahim bir hata anlamına geliyordu.

Tanzimat dönemi ve sonrasında, cinselliğe bakış açısı, yukarıda anlatılan alt yapı üzerine kuruldu. Kadın cinselliği konusunda geliştirilen bu bakış açısının izleri ise, yalnızca Osmanlı dönemiyle sınırlı kalmayıp Cumhuriyet dönemini de kapsayan bir alanda etkisini gösterdi. Edebiyatta işlenen kadın cinselliği de, köklerini bu zihniyetten alan, ancak Batılılaşma süreciyle birlikte yeni anlamlar da edinen bir yolda ilerledi.

Toplumsal bağlamda, İslamiyet'in genel olarak cinselliği yorumlama biçiminde öne çıkan, şehvetin yanıltıcı bir güç olduğu söylemi, cinselliğin denetim altına alınmasını önemli ölçüde zaruri kılıyordu.

İslam'ın akli merkez kabul etmesi, müminin dikkatini odak noktası olan Allah'tan - ki ona ulaşmak için sürekli muhakemede bulunmaktan başka çare yoktur- saptırma tehlikesi taşıyan her şeyin geniş bir 'şehvet' çerçevesi içinde tanımlanmasına yol açar. Bu nedenle, akıl ve şehvet, birinin güçlenmesi kaçınılmaz olarak ötekini zayıflamasına yol açacak biçimde bir iktidar ilişkisiyle birbirlerine bağlıdır. Dengeye ulaşılması -bu, aklın zaferidir- zorunlu olarak nihai bir çözümlemenin hiçbir zaman gerçekleşmeyeceği sürekli bir mücadeleye işaret eder. (Sabbah'tan alıntılanan Kandiyoti 135)

Osmanlı'da kadın ve şehvetin birbirini işaret eden bir yapı olarak değerlendirilmesi ve bu yapının bir tür denge unsuru olarak görülmesi ise, Batılılaşmanın toplumsal denge üzerinde yaratacağı tahribat endişesi içinde kendisine özel bir alan açtı. Tanzimat romanında cinselliğin işleme biçiminde,

şüphesiz bu endişenin izleri de önemli bir biçimde kendini hissettirdi. Ancak, bu izlerde şehvetin denge bozucu bir unsur olarak ortaya çıkışı, erkekler üzerinden sağlanıyordu. Hafifmeşrep kadınlara âşık olan ya da hayatında birden fazla kadın olan erkeğin akıbeti masaya yatırılarak şehvetin erkek tekelinde aldığı tehlikeli seyir, okura ulaştırılıyordu. Jale Parla'nın da belirttiği gibi, "Cinselliğin uyanışı, Tanzimat romancıların göre lezaiz-i süfliyye'ye (süfli lezzetler) götürecektir yolu açtığı için kaçınılması gereken bir şeydir." (84) Buna karşılık kadınlar açısından, özgür cinsellik yalnızca hafifmeşrep kadınlar tarafından yaşanılabilen bir durumdu. Nitekim *İntibah* romanında Mehpeyker, "Son derece şehvet düşkünü olduğu için hoşlandığı erkekleri bin bir cilveyle hükmü altında tutmak iste[yen] ve bu işi de hemen daima ustalıkla becer[en]" (39) biriydi. Ancak, şehvet yüzünden doğru yoldan ayrılan erkek ile başlangıç anından itibaren yanlış yolda ilerleyen hafifmeşrep kadının değerlendirilmesi aynı denetleme sistemine tabi değildi. Hafifmeşrep kadınların dışında kalan diğer kadın grubu ise çoğu kez erkeklerin yaptığı yanlışların bedelini ödemek zorunda kalan karakterler olarak çiziliyordu. Kandiyoti'nin de belirttiği gibi, "Tanzimat romanı Batı hayranı sorumsuz genç erkeklere karşı son derece haşin ve müstehziydi; bununla birlikte kadınları, onları istenmeyen evliliklere zorlayan, çok karılılıkla aşağılayan, tek yanlı boşanmaya ve özellikle de köleliğe maruz bırakan bir sistemin güçsüz, pasif kurbanları olarak çiziyordu." (136-137)

Kendi denetimlerinde olmayan bir hayatın bedelini ödeyen Tanzimat kadınlarından, idaresini ele aldıkları bir hayatın dramatik sonucuyla karşılaşan Servet-i Fünûn kadınlarına doğru değişim gösteren romanlarda bu değişimin en önemli göstergelerinden biri de cinsellik oldu. Cariye olarak gittiği evin erkeğine âşık olan Dilâşub, Canan, Sırrıcemal gibi cariye kızların yerini, kendi seçtikleri erkeklere karşı bile aşk hissedemeyen Bihter, Suad, Handan gibi kadınlar devraldı. Bu değişimde

öne çıkan cinsellik ise yine de şehvete dayalı bir dürtüden çok aşka bağlı kaçınılmaz bir sonuç olarak ortaya çıktı. Eşlerini aldatma eğilimi gösteren kadın karakterler, Osmanlı’da şehvetin bir denge unsuru olmaktan çıktığını kanıtlamak istercesine kendi kadın kimliklerini “cinsel” yönden de okuma yoluna girdiler.

Aşk-ı Memnû’da Bihter’in Behlül ile yaşadığı yasak aşkın kökeninde yatan cinsellik vurgusu, bu konuda atılmış en cesur adımlardan biridir. Bihter’in annesi Firdevs Hanım’a benzememek için gösterdiği tüm çabaya karşın Behlül’le birlikte olup tıpkı annesinin babasını aldatması gibi, kendisinin de Adnan Bey’i aldatması ve bu durumun önce cinsellik sonra aşk eksikliği üzerinden romanda kendine yer bulması önemlidir. Behlül’le birlikte olduktan sonra, birlikteliğinin aşka değil cinselliğe dayalı olduğunu utançla fark eden Bihter, salt cinsel bir arzuyla Behlül’le birlikte olmayı sürdürmek istemez.

Behlül’ün hatırasında tesadüfle temellük edilmiş bir sefile hükmünde kalamazdı; artık onun hayatına tassaruf etmeliydi, onun olmalıydı, onu sevmeliydi, sevmeye çalışmalıydı; bu aşk günahına öyle bir istikbal mecrası tayin etmeliydi ki onu tenzil değil ila etsin. Evet, bunu yalnız aşk temizleyebilirdi. (257)

Dolayısıyla *Aşk-ı Memnû* romanında da cinsellik ancak aşkla yaşanıldığında kabul gören bir eylem hâline dönüşür.

Handan romanında ise Handan rüyasında Refik Cemal’le seviştiğini görür: “Yalnız bir sıra fena rüyalar gördüm. Hararetim vardı, dimağım hasta idi. Orada seviştik, iki insanın bir daha sevişemeyeceği gibi seviştik.” (203) Handan’ın Refik Cemal’le rüyasında sevişmesinde de, Handan’ın Refik Cemal’e karşı hissettiği aşk, gerçekte yaşanılmamış olsa bile, cinsel bir boyut kazanır. *Eylül* romanında Suad ve Necip arasında yaşanan yakınlaşmada da, tarafların birbirine karşı hissettiği aşk

cinsellikle beraber doruk noktasına ulaşır. “...Ve Suad’ın hafif bir tereddütle, bir utangaçlıkla kapanır gibi titreyen gözlerinden öptüğü zaman bunlardan onun vücudundan ayrılmak, bu elleri bırakıp çıkmak, bu nihayetsiz saadet rüyasından uyanmak pek zalim, pek iftiracı bir şey oldu...” (236) Bu bağlamda, sözü edilen kadın karakterler, Bihter, Handan ve Suad için, aşk ve cinsellik birbirini tamamlayan iki unsur olarak karşımıza çıkar.

Kadınların yaşadıkları bu cinsellik, belirli açılardan kadın cinselliğinin romanlarda kendine yer bulmasıyla yorumlanabilecek olsa da sözü edilen kadınların anne kimliği taşınamaması, cinselliğin denetim altına alınmasının bir başka şeklidir. Yaşanan bedensel zevkin üstüne çocuk gölgesinin düşmemesiyle hem yaşanan cinsellik aileye ve topluma karşı tehdit olmaktan çıkarılır hem de romanlarda kadınların aşkı ve cinselliği birbirini tamamlayan iki unsur olarak görmelerinin yolu açılır. Nitekim kadının cinselliğinin anne olmasının ardından yeni bir boyuta taşınması, bir başka deyişle devre dışı kalması gerektiği “aile” kavramına yüklenilen anlamlarla da doğrudan ilgilidir. Anne ve aldatan kadın kimliklerinin birarada bulunmaması Osmanlı’nın, toplumdan edebiyata uzanan geniş bir güzergâhta, aileye atfettiği kutsiyetin yansıması şeklindedir. Dolayısıyla hem anne hem aldatan kadın hem de kurban kimliklerinin aynı anda barınamayacağı bir alan olarak “aile” kavramı karşımıza çıkar.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI'DA TOPLUMDAN EDEBİYATA “AİLE”

“Aile” kavramı üstüne açılacak bir tartışma başlangıç anından itibaren, bu kavramın bugünün insanına çağrıştırdığı anlamlar nedeniyle çeşitli riskler taşımaktadır. En temel ifadeyle, anne, baba ve çocuktan meydana gelen ve toplumun en küçük birimi olarak adlandırılan bu yapılanmanın tarihine bakıldığında, modernitenin “aile”yi yeniden düzenlemediği, “aile” adında yeni ve farklı bir kavram yarattığını görmek mümkün olacaktır. Anne, baba ve çocuğun oluşturduğu bu grubun gerek birbirleriyle gerekse toplumla kurduğu ilişkiye önemli ölçüde yön veren Aydınlanma süreci aileyi daha önce var olmayan kriterlerle donatarak bugün “aile” denildiğinde göz önünde canlanan tabloyu yaratmıştır. Hâlihazırda bu tablonun evrensel bir niteliği olduğu iddia edilemeyecek olmakla birlikte, kadın-erkek-çocuk rollerinin önemli ölçüde bu süreçten etkilendiği muhakkaktır.

Batı'nın öncülüğünde kavramsallaşan ailenin kazandığı yeni anlam, pek çok disiplinin altında incelenmekle birlikte, aile üzerine yapılan vurguların ortak yanı, sözü edilen çekirdek ailenin toplumsal yapının okunmasında güçlü bir veri sunduğu ön kabulüdür. Aydınlanma çağının ardından yaşanan zihinsel sürecin, toplumun yeniden düzenlenmesinde ailenin önemli bir işlevi olduğu söylemini pekiştirmesiyle birlikte, modernitenin öncelikli sınavı aile üzerinden gerçekleşmiştir. “Bu nedenle,

ailenin tüm bu uzun tarihsel dönüşümlerin, genel anlamda modernleşme olarak tanımlanan tüm bu uzun tarihsel dönüşümlerin bir ürünü olduğunu belirtmek önemlidir.” (Stacey 170)

19.yüzyılda Batılılaşma sürecine giren Osmanlı’da da aile kavramı, kaotik bir atmosfer içinde yeniden yorumlanmaya çalışılır. Osmanlı’da Müslüman ailelerin, İslami gereklilikler doğrultusunda yapılanması ve İslamiyet’in yalnızca aile üzerinde değil, tüm hayat üzerinde sahip olduğu gücün Batılılaşmanın temel ilkeleriyle çatışması, yeni ailenin hangi koşullar altında oluşması gerektiği konusunda fikir ayrılıklarına neden olmuştur. Tanzimat dönemi aydınları bir yandan İslami yapının maneviyat üzerindeki olumlu etkisini vurgulayan, bir yandan da eski tip aile yapısının değişmesini arzulayan, iyi niyetli ama bir o kadar da kendi içinde çelişkiler barındıran yazılar kaleme alarak Batılılaşma ve aile meselesini tartışmaya açmışlardır.

Ahmed Midhat Efendi, Namık Kemal bu aydınlar arasında öne çıkan isimlerdir. Her ikisi de sahip olunan İslami değerlerle iyi ahlâklılık arasında kopmaz bir bağ olduğu fikri üzerinden hareket etmiş, yine her ikisi de ailenin bu bağ yadsımayan bir yöntemle kurulması gerektiği üzerinde birleşmişlerdir. Jale Parla’nın da tespitiyle, “Ahmet Mithat’a göre İslam kültürünün büyük üstünlüğü manevi değerlere verdiği önemle, namuslu, iffetli insanlar yetiştirmesindendir. Bu konuda Namık Kemal de aynı onun gibi düşünür. Aile bağı gibi bağların Batı’daki gibi zayıflamamış olması da İslami kültürün camiacı niteliğinden ileri gelir ve bu camiacılık korunması gerekli bir niteliktir.” (37)

Aile konusunda Ziya Gökalp’in tavrı ise, milliyetçilik örüntüsüyle kuşanır. Ulusça kalkınmanın ve temeli sağlam bir düzen kurmanın yolunun güçlü aile bağlarından geçtiğini vurgulayan Gökalp, “Türk ailesi”ni öne çıkarır. “Biz Türkler,

aile hayatını bilmiyoruz... İnsan, milletinden sonra en çok ailesini düşünmelidir; yurdundan sonra, en çok yuvası için çalışmalıdır.” (Gökalp’ten alıntılan Duben ve Behar 211) Gökalp’in Türk ailesi ve Batılılaşma arasında kurduğu ilişkide ise Batı tam anlamıyla ahlâki çöküntüye karşılık gelmez. Bu bağlamda modernleşmeye itirazı yoktur; ancak aile, Batılı kavramlarla modernleşirken “Türk”lüğünü de unutmamalıdır: “...Türk ailesi ne Fransız veya İngiliz ne de Alman ailesinin kopyası olacaktır.” (Berkes’ten alıntılan Duben ve Behar 217)

19.yüzyıl sonunda Osmanlı’da faaliyete başlayan kadın derneklerinin⁵ ve dergilerinin⁶ bu konuya ilişkin yaklaşımı da önemlidir. Tanzimat döneminde başlayan ıslahatların temel çıkış noktasının Osmanlı’yı eski gücüne kavuşturma amacını gütmesiyle sözü edilen kadın hareketleri arasında kayda değer bir bağlantı vardır. Bu bağlantıya göre, kadınların eşitlik taleplerinin güçlü argümanlarından biri de dünyada sözü geçer bir devlet olmanın ilk koşullarından birinin aileye atfedilen değerle sağlanacağıdır. Sağlam temellere dayanan evliliğin iyi bir aile kurmanın önkoşulu olduğu, iyi ailenin sağlıklı bir toplumun, dolayısıyla da devletin temeli olacağından hareket eden bu çıkarımın hedefi ise, yeni Osmanlı ailesinin “çekirdek aile” olmasıdır. Eşlerin tüm aile üyeleriyle birlikte değil, baş başa yaşamasını isteyen bu hareket, ailenin kurulma aşamasına ilişkin daha radikal bir söylem geliştirmiştir. Çünkü İslami anlayışın kadına atfettiği konumun korunmaya devam etmesi durumunda, çekirdek ailenin oluşmasına olanak yoktur. Tanzimat aydınlarının kadın haklarıyla ilgili yaptığı atılımların son kertede İslamiyet’in manevi yönüne takılıp kalması, bir yandan kadına eğitim hakkı istenirken, öte yandan da erkeğin çok eşliliğinde problem bulunmaması yeni Osmanlı ailesindeki rol dağılımını

⁵ Bu konuda yapılmış ayrıntılı bir çalışma için bkz: Çakır, Serpil. *Osmanlı Kadın Hareketi*. İstanbul: Metis Yayınları, 2010.

⁶ Bu konuda yapılmış ayrıntılı bir çalışma için bkz: Demirdirek, Aynur. *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikâyesi*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1993.

saptamada yetersiz kalmaktadır. Nitekim Ahmed Midhat Efendi'ye göre, Osmanlı kadınları Katolikler'den farklı olarak kolayca boşanabiliyorlardı ve bu önemli bir haktı.

Bu garâbetlerden maada şariat-ı Nasraniyede talâkın caiz olmaması daha ne kadar vukuât-ı fâciayı mucip olur ki niam-ı celile-i İslâmiyeden yalnız bu baptaki hürriyet nimet-i celilesiyle mütena'im olduğumuzdan dolayı Cenab-ı Hakka ne derecelerde teşekkür etmiş olsak yeri vardır. (Okay'dan alıntılan Parla 38).

Öte yandan erkekler de çok eşli olabiliirdi; çünkü İslamiyet buna izin veriyordu.

Bizim şeriât-ı Muhammediye şeriât-ı İseviye gibi insanlığın fevkinde yani melek farzedip de ahkâmını dahi ona bina etmiyor. İnsanın her ihtiyacının önünü açık bırakmaya lüzum görüyor. Eğer bir karı ile mümkün değil iktifa edemeyecek olan bir erkeğe [taaddüd]-i zevcât için cevaz göstermemiş olsaydı fuhşu namussuzluk addetmemesi lazım gelirdi. (alıntılan Parla 38)

Ancak tüm bu söylemlerde aileyi ve kadın-erkek rollerini kimi yerde ayrıştıran, kimi yerde ise birbirine eş düzeyde gören ikircikli bir anlayış da söz konusuydu. Tanzimat'ın aydınları kadın haklarını savunuyorlar, eğitim almalarını istiyorlar, ama eğitilmiş kadının aile içindeki yerinin eskisi gibi sürüp gitmesi gerektiğini vurgulamayı da ihmal etmiyorlardı. Kadının asli vazifesi annelikti ve bu rol korunduğu ve eğitilmiş kadınlar elinde daha da değer kazandığı sürece, aile yapısı sağlamlaşacaktı. Kadın hareketi de bu söylemi kendisine temel alan, ancak var olan aile yapısının değişmesi gerektiğini gündeme getiren bir tavır sergiledi. Buna göre,

eğitimli olması ön koşuluyla kadın, evliliği erkeğin tahakkümü altında yaşamamalı, evlilikle ve çocukla ilgili konularda en az erkek kadar söz sahibi olmalıydı.

Kadınların sözü edilen bu özgürlük arayışlarını makul ve geçerli kılmak adına yaptığı açıklamalarda, bir başka deyişle, kadının böyle haklara sahip olmasının erkeğin aleyhine değil, lehine olacağı vurgusunda ise önemli bir ayrıntı vardır. Kadın kendisine yüklenilen anlamları reddetmemekte, fakat yalnızca rolünü ifa etme biçimlerini değiştirmek istemektedir. Kadının aile bütünlüğü içindeki yeri ve annelik vasfı hâlâ gücünü korumaktadır; ancak ailenin nasıl kurulacağı tartışması başka bir boyut kazanmıştır.

Türkiye’de bir şey yok demiyorum... Her şey var. Mekte[p]ler de var, cemiyetler de var... Fakat hayat-ı aile yok. Bir millette en evvel aranılacak şey, aile hayatıdır. Ne kadar hanımlara mahsus sultaniler, sanayi mekte[p]leri, darülfünunlar açılsın. Hanımlar Avrupa’ya gidi[p] de tahsil etsinler. Aile hayatını esasından ıslah etmedikçe, kadınlar hayat-ı ictimâiyye, hürriyet-i ictimâiyye tahsil edemeyeceklerdir. Ne vakit hayat-ı aile teşekkül ederse hürriyet-i ictimâiyye, hürriyet-i şahsiye ile beraber kendiliğinden husule gelecektir. (Kabataş’tan alıntılan Çakır 265)

Osmanlı’da aile üzerine yürütülen tartışmalarda, Batılı aile yapısıyla Osmanlı aile yapısı arasındaki karşılaştırmalarda merkezî rol üstlenen yapılardan biri de hiç şüphesiz edebiyat oldu. Tanzimat aydınının Batılı aile yaşantısını “dejenere” bulmasında da, İslamiyet’in manevî yönünü koruyarak aileyi koruma altına alma arzularında da edebiyat önemli bir aracıydı. Ahmed Midhat Efendi’nin *Felatun Bey ile Rakım Efendi* romanında Felatun Bey’in ailesi Batılılaşırken dejenere olan ailelerdendi.

Felatun Bey'in çocukluk dönemini nasıl geçirdiğini enine boyuna anlatmaya lüzum yoktur. Mustafa Meraki Efendi, aşırı derecede alaturkalıktan yine aşırı derecede alafrangalığa geçmiş bir adamdır. Bu geçişin onun hayatını ne kadar değiştirdiğini düşününüz. Böyle bir adamın hem de öksüz kalan çocuğunu nasıl bir terbiye ile büyüteceğini kim düşünse anlayabilir. (7)

Edebiyatın sözü edilen aktarmadaki işlevi, ise iki şekilde gerçekleşti. Birinci olarak, Tanzimat yazarlarının okuduğu Batılı romanlarda karşı karşıya kaldıkları aile tasvirleri, yazarların eserlerinde Batı'yı hangi yönüyle dışarıda bırakacakları konusunda etkili oldu. Taner Timur'a göre,

Osmanlı aydını, Avrupa'yı ciddi tarih ve sosyoloji incelemelerinden önce, gerçekleri olduğundan daha karanlık ve çirkin gösteren romanlarla tanımak durumundaydı; böylece askeri ve teknolojik nedenlerle Batı'yı taklide zorlandığı bir dönemde, bu uygarlığı ahlaken yozlaşmış, aile kurumu çökmüş ve tüm kadınları bağılılık duygusunu yitirmiş bir uygarlık olarak görmeye başlamıştır. (31-32)

Edebiyatın ikinci işlevi ise, dönem aydınlarının aynı zamanda yüklendikleri yazar kimlikleriyle kurguladıkları romanlarda Batı'yı negatif model kabul eden aile yapıları çizimleriyle gerçekleşti. Öte yandan bu aile yapılarının temeli "baba" ile özdeş kılınıyor, Jale Parla'nın tespitiyle Tanzimat romanının babasız oğulları binbir türlü badireler atlatıyordu. *İntibah*'ta Ali Bey, *Araba Sevdası*'nda Bihruz Bey, *Zehra*'da Suphi Bey babasız dolayısıyla da aile bağlarından yoksundu. Zira ev ve aile, babayla özdeşleşiyordu. Namık Kemal'in romanlarında görülen aile yapısı fikri, yazarın "Aile" makalesinde şu sözlerle dile getiriliyordu: "Bizde herkesin aile [muamelatından] bir fikir h[â]sıl etmek için orta halli bir efendinin hanesine girilse,

cari olan ahvale nazarı ibretle bakılsa ne görülür? Tabiatıyla pîş-i nazara en evvel ailenin pederi tesadüf eder.” (alıntılayan Parla 54)

Bu bakış açısına uygun olarak üretilen romanlarda, aile yapısı babanın yerini alan erkek çocuklar üzerinden temellendirildi. Kadınların çoğunlukla yan karakterler olarak göründükleri bu romanlarda, Batılılaşma yolunda giden oğulların yaşadıkları badireler sorunsallaştırıldı. Nitekim erkek yoldan çıktığı zaman ev de dağılıyor, aile temelinden sarsılıyordu.

A. Babasız Erkek Çocuklar, Müphem Anneler

Jale Parla'nın *Babalar ve Oğullar: Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri* başlığı taşıyan çalışmasında, babalar ve oğullar eğretilmesiyle kurduğu Tanzimat romanında, modernleşmeyle birlikte “babasız” kaldığı varsayılan oğulların, bir başka ifadeyle roman yazarlarının, edebiyatı hangi baba figürünü devralarak kurdukları incelenir. Parla'ya göre, yazarların bağlı olduğu İslam kültürü ve epistemolojisi, babasızlığın yerini alır. Tanzimat edebiyatında göze çarpan Batı modernizmi ve İslâmi geleneğin ter kibini yaratma çabasının ardında da, bu bağlılık vardır. Daha önce de değ inildiği üzere, dönem yazarlarının romanlarında ö ne çıkan babasız ancak sıkı bir İslami terbiyeden geçmiş karakterler aracılığıyla babasızlığın yarattığı boşluğu, ancak İslami geleneğin doldurabileceği fikrine gönderme yapılır. Babasız ve gelenekten kopan erkekler, hem yoldan çıkarak bu kopuşu gerçekleştirirler hem de baştan çıkarılarak aile, ahlak gibi kavramların bozulmasına neden olurlar. Tanzimat romanında iş lenen anne karakterleri de oğulları için endişelenen, ancak büyük ölçüde sığ tahayyüllere sahip kişiler olarak görünürler. Nitekim “...Tanzimat evi, babasız, zayıf ve dar kafalı annelerin entrikalarının, oğulların beceriksizlikleri, ahlaksızlıkları ve budalalıklarıyla birleştiği, dönüşsüz

trajik sonuçlara yol açacak bir yer olarak resmedilir.” (Kandiyoti 138) Cariyeler, hafifmeşrep kadınlar ya da gayrimüslim kadınların oluşturduğu grubun dışında bir yere sahip olan anneler; Tanzimat yazarlarının tahayyülü doğrultusunda, İslami geleneği bozmadan çocuklarını yetiştiren, kendilerine ait istek ve özlemleri olup olmadığı bilinmeyen kişiler olarak konumlandırılırlar. Patriyarkal düzene, çocuk yetiştiren kişiler olarak eklemlenen bu kadınların Osmanlı aydınları nezdindeki yeri edebiyattaki işleniş biçiminden çok da farklı bir güzergâhta seyretmez.

Kadının hangi hal ve sıfatından bahsetsem, analığı öne sürüyorum.

Çünkü hak ve kuvveti, her türlü nefs-i selameti analıkta tecemmü’ ve teşahhus etmiş görüyorum. Kadının vezâif-i tabiyesi [bekâ-yi] nesle hizmet etmektir. En sahih meyl ve istidâdı evbark sahibi olmak, en mühim vezâif-i içtimâiyesi evladını cemiyete faideli surette büyütmektir. Analık vazifesi, vezâif-i medeniyyenin esasıdır.

Kadınlık, analıkta tekemmül eder. Hazreti Fahr-i Kainat: ‘Cennet, anaların ayağı altındadır’ demiş; kızlar, karılar ayağı altındadır dememiş. Vahşi veya medenî her kavim indinde validenin itibarı büyüktür. Anadolu’nun bazı cihetlerinde çocuğu olmayan kadının söze karışması ayıp sayılır. (Ahmed Rıza 1038)

Bununla birlikte, kadının toplumdaki yerine dair Tanzimat dönemi ve edebiyatı birtakım iyileştirmeler sunmuş olsa da, yine de bu iyileştirmelerin kadın-erkek eşitliği idealinden çok “hoşa gitmezse gönderilecek cariyeler”⁷ ekseninde cariyeye ve cinselliğe yönelik olarak sınırlandığı gerçektir. Hilmi Yavuz’un da belirttiği gibi;

⁷ *İntibah* romanında yer alan “Şimdi sana yüksek aileden bir kız bulsam nikâhtan önce yüzünü görem[e]yeceksin...Nikâhtan sonra şayet hoşlanmazsan ömrünün sonuna kadar azap içinde kalacaksın...Ama bu cariyedir; hoşuna giderse koynuna alır, istediğin gibi terbiye edersin...” (100) cümlesine atıf.

Tanzimat romanında evlilik müessesesi değil, cinsellik üzerinden cariyelik, metreslik, mürebbiyelik ilişkileri sorunsallaştırılmış gibi görünür. Cariyelik (Canan, Dilâşûb), cinsel ilişkinin özel alanda evlilik dışı meşruiyetini mümkün kılan bir kurumdur; metresler genelde hafifmeşrep kadınlar; mürebbiyeler ise, Müslüman olmayan, yabancı kadınlardır (*Zaman* 15 Aralık 2010).

Bu söylemde, kadının toplumsal kimliğine dair geliştirilen vurgunun temelinde iki ayrı görüş üzerinden biçimlenmektedir. Hafifmeşrep kadınların ya da gayrimüslim kadınların dışında kalan grubu, ya eğitilmiş, iffetli, iyi ahlaklı Müslüman cariyeler ya da saf, oğullarının hayatının gidişatı konusunda aciz Müslüman anneler oluşturmaktadır. Bir başka açıdan, bu dönemde kadının anne kimliği sorunsallaştırılmamış, aksine silikleştirilmiştir. Tanzimat döneminin doğru yolu bulmaya çalışan oğullarının yetişmesine yardımcı olan anneler, modernitenin kadının toplumsal kimliğine getirdiği yorumla birlikte, eril bir söyleme kenetlenen kadın tipi içinde yok olmuştur.

Tanzimat romanında, Kandiyoti'nin “dar kafalı” olarak tanımladığı annelerin, oğullarının hayatına kendilerine göre yön verme biçiminin esasını oluşturan, “eve cariyeye almak” meselesi, toplumsal yapının kadın konusundaki girift tavrının bir uzantısıdır. Oğullarına yardımcı olmak isteyen bu kadınlar iyi niyetli ama bir o kadar da safdilliyansıtılırlar. *Zehra* romanında, Suphi'nin annesi eve Sırrıccemal'i alarak istemeden oğluyla gelininin arasını açmış olur. “Zavallı Münire! Sevgili evlâdıyla gelini arasına böyle bir nazenin-i cemal koymaktan tevellüt edebilecek âfatı hatırına, hayaline bile getirdiği yok. O sade iki evlâdının hizmetleri artık bundan sonra kemal-i intizam ile görülecektir diye dünyalar kadar sevinip yatıyor.” (51) *Sergüzeşt*'te eğitilmiş oğlu Celal Bey'e cariyeye Dilber'i yakıştıramayan anne ise sonradan pişman

olur ki burada da anne art niyetli değil, oğlunu korumaya çalışan iyi niyetli bir anne olarak gösterilir. “ ...Önce ben de gelip geçici bir heves sanmış ve kızı evden uzaklaştırmışım... Şimdi anlıyorum ki çok büyük hat[a] etmişim... Ben evlâdımı bir fikre, bir inada kurban edemem... O olmadıktan sonra bana asaletin, ikbalin ne lüzumu var?” (105) *İntibah* romanında da oğlu Ali Bey’i cariye Dilaşûb’la eve bağlamaya çalışan iyi niyetli anne karakteri çizilir. “Mamafih annesi, delikanlının kalbinden geçenleri sezebilecek durumda olmadığı ve esasen bütün dikkatini Dilâşûb’un oğlu üzerinde yapacağı tesire kaptırdığı için maksadını daha şimdiden gerçekleştirmiş sayarak seviniyordu.” (98)

Gürbilek’e göre , “Modelden yoksun kalmak, dışsal telkine açık hale gelmektir. Ama burada ikinci bir motif daha vardır. Babasızlığın yol açtığı kudret boşluğunda annesi tarafından alabildiğine şımartılmıştır oğul. Namık Kemal’in *İntibah*’ında ya da Nabizade Nâzım’ın *Zehra*’sında anneler oğullarını şımartayım derken, aslında kötü sonlarını hazırlamış olurlar.” (62-63). Tanzimat’ın oğullarıyla, Servet-i Fünûn döneminin kadın karakterleri kötü sonla karşı karşıya kalma dolayısıyla mutsuzluk açısından aynı kaderi paylaşırlar. Öte yandan her iki dönemin mutsuzluk tanımı birbirinden önemli ölçüde ayrılır.

B. Mutsuz Kadınlar

Türk romanında, mutsuz kadın karakterlerin yaşadıkları bunalımlara ilişkin olarak yapılan gerekçelendirmelerde modernite geniş bir etki alanına sahiptir. Tanzimat romanında, mutsuzlukla kendi dolayımı nedeniyle değil, dış koşullar nedeniyle tanışan Müslüman kadın, Servet-i Fünûn romanında bu sürece kendi arzuları peşinde koşarken dâhil olan kişiye dönüşür. Tanzimat romanında, Müslüman kadınların mutsuzluğunun temellendirilmesinde, cariyelerin konumu, erkeğin çok

eşli olabilmesi gibi durumlar sorunsallaşır. *İntibâh* romanında, Dilaşûb iftiraya maruz kalır, Mehpeyker ise deyim yerindeyse doğuştan şanssızdır. *Sergüzeşt* romanındaki cariyeye Dilber de kendisinin söz hakkının olmadığı bir hayat sürmektedir, Celal Bey ile olan ilişkisi, Celal Bey'in annesinin kendisini esirciye satması ile son bulur. *Zehra* romanında kadın karakterlerin yaşadığı mutsuzlukta da kadınların birbirlerinin mutluluğu önünde engel olması sorunsallaşır. Zehra, eşi Suphi'yi eve gelen cariyeye Sırrıcemal'den kıskanıp mutsuz olur, Sırrıcemal, Rum Ürani uğruna terk edilir. Taner Timur'a göre "...bizzat köleliği konu edinen⁸ Osmanlı romanlarında da cariyeleri kesinlikle 'ikbale ermiş' insanlar olarak göremeyiz. Ne Canan (*Felâh Bey ve Rakım Efendi*), ne Dilaşûb (*İntibâh*), ne Dilber (*Sergüzeşt*) ne de Sırrıcemal (*Zehra*) yoksun oldukları özgürlüklere karşı bir mutluluk elde edebilmişlerdir." (34)

Servet-i Fünûn romanında ise, evliliklerinde aradığı mutluluğu bulamayan kadınların, mutluluk arayışlarının hezimetle sonuçlanması, ilk aşamada romantizm ve ölüm teması arasındaki güçlü bağla yorumlanabilecek olsa da, Servet-i Fünûn özelinde bu durum çok katmanlı bir incelemeye tabi tutulmalıdır. *Aşk-ı Memnû*'da, yasak aşkı ortaya çıktığı için intihar eden Bihter, *Eylül*'de Necip'i mi yoksa Süreyya'yı mı tercih edeceği bilinemediği yangında ölen Suad, *Handan*'da üvey kız kardeşi Neriman'ın eşi Refik Cemal'e âşık olduğu için delirerek ölen Handan, evlilik dışı aşklarının imkânsızlığı içinde kaybolurlar. Mutluluğun bireysel bir duygudan çok, kolektif bir ruhun parçası olarak ortaya çıktığı inancına 19.yüzyıl sonu 20.yüzyıl başı modernite paralelinde kadın özgürlüğü meselesini ele alan metinlerde sıklıkla

⁸ İlk Osmanlı romanlarının köleliğe karşı edebî bir eleştiri getirdiği söylenebilecek olmakla beraber, cariyeye karakterlerin romanlara girişinin en temel nedenlerinden biri de Müslüman erkek ile Müslüman kadın arasında yaşanacak bir aşk hikâyesinde, cariyelerin konumunun buna olanak sağlamasıdır. Dolayısıyla evlenmeden önce Müslüman erkek ve kadının yan yana gelebilmesinin ancak cariyeler söz konusu olduğunda mümkün olması bu romanları yalnızca köleliğe eleştiri getiren edebî eserler olarak nitelendirmeyi zorlaştırmaktadır. "Gerçekten normal kurulmuş aile yapısının gizliliklerine [M]üslümanca bir sakınıyla sokulmak istemeyen yazarlarımız, kadınsız bir toplumda aşk konularını işleyememek durumunda kalacaklardır. Bu yokluğu giderecek iki yol vardır önlerinde. Ya Müslüman erkeklerini düşmüş kadınlarla ve azınlıklar çevresinde karşı karşıya getirebilirler; ya da esir kızlarla seviştirebilirler." (Mutluay'dan alıntılanan Kandiyoti 139)

rastlanılır. Bu metinlerde, kadınların evlenme yaşından, hangi yaşta doğurması gerektiğine kadar ele alınan pek çok başlıkta, temel olarak mutluluk iyi bir evliliğe sahip olmaktan geçer. Ancak evlilikte aşkın yanıltıcı tuzağına düşülmemeli, kararlar akıllıca verilmelidir. Nitekim evlenmeden önce birbirlerini gören kadın ve erkeklerin, aşkın büyümesine kapılarak evlenmelerinin de doğru olmayacağı kimi yazılarda dile getirilmişti. Eşini seçerek evlenen, bu seçimde entelektüel uyuma dikkat eden, eşinin ailesiyle değil eşiyle baş başa bir evde yaşama imkânına sahip olan, az çocuk doğuran kadınların kendiliğinden mutlu olacağı varsayımı ise tüm bu çıkarımların öncesinde kadına dair yapılan mutsuzluk tanımından kaynaklanır. Erken yaşta görücü usulüyle evlenen, eşinin ailesiyle birlikte yaşayan, çok çocuk doğuran kadınlar mutsuzdur. Kadın dergilerine gönderilen kadın okurların mektuplarında çoğunlukla mutsuzluk kaynağı olarak bu sorunlar dile getirilir. Çekirdek aile modeline geçmenin büyük çapta mutsuzluğu engelleyeceği düşünülüyor, aşk ise bu kadar büyük sorunların yanında ufak bir ayrıntı olarak kalıyordu. Bu tartışmaların ivme kazandığı zamanda ise Servet-i Fünûn romanı, kadın sorunlarının temelinde görünmeyen bir konuyu, yani aşkı ortaya çıkarıp da, bunu esas mutsuzluk kaynağı olarak sunduğunda yeni bir mutsuzluk başlığı söz konusu olacaktı. Kadınlar eğitim alıyor, istedikleri kişilerle evleniyor, çekirdek aile modeline uygun olarak yaşıyor, ancak yine de mutlu olamıyorlardı.

Kadının istediği kişiyle evlenip mutsuz olmasıyla, görücü usulüyle evlenip eşini aldatan kadın karakterler arasındaki fark işte bu noktada ortaya çıkar. Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın, *Sevda Peşinde* romanında “baskı altında yetişmiş, sevmediği bir adamla salt zengin diye evlendirilmiş bir kadının bunalıma düşerek, okul çağındayken âşık olduğu bir erkekle kocasını aldatması” (Timur 42) konu edinilir. Yine Gürpınar'ın bir başka romanında, *Bir Muadele-i Sevda*'da, Bedia “...kendisine

sorulmadan evlendirildiği gerekçesiyle, aslında gizliden gizliye sevdiği kocasını reddeder gibi görünür.” (Timur 43) ve eşini aldatır. Öte yandan, Bihter’in, Suad’ın ya da Handan’ın evliliklerinde, eşleriyle kurdukları ilişkinin başlangıcında mutsuzluk yoktur. Bihter de Handan da isteyerek evlenir; Suad ise Necip’in ortaya çıkışına kadar Süreyya’nın varlığından mutludur. Bu çıkarımlar, Servet-i Fünûn döneminin kadın karakterlerini belirleyen en önemli faktörlerden birinin “aşk arzusu” olduğunu gösterir.

C. Aşk

Aşkın yalnızca tek bir anlam üzerinden var olageldiğini düşünmek bugünün insanın yanılgısıdır. Pek çok kavram gibi aşk da tarihten tarihe anlam değişimlerine uğramış, ancak modernleşmenin dünya zihin tarihine getirdiği kökten değişimden büyük oranda o da payını alarak önemli ölçüde nihai formuna kavuşmuştur. Öte yandan aşkın yalnızca iki kişiyi ilgilendiren bir alana sahip olmadığı, yaşanma ve ifade edilme biçimlerinin toplumsal yapıya içkin bir yanının olduğu da muhakkaktır.

Buna göre, evliliğin toplumsal ve ekonomik sistemi devam ettirici özelliğinin, iki kişi arasında yaşanan aşkın resmiyet kazanmasına doğru dönüşüm geçirmesinin hiç şüphesiz aydınlanma sonrasının bireyi öne çıkaran zihniyet tarihiyle de yakından bir ilgisi vardır. “Bizim anladığımız anlamda aşk evliliği, bireyin toplumdaki aile gruplarının egemenliğine karşı radikal bir karşı çıkışı olmuştur.” (Duben ve Behar 101) Bu bağlamda aşk evliliği, Osmanlı’da var olan evlilik mekanizmasına temelden bir tehdit oluşturmuştur. Kadınla erkeğin biraraya gelmesinin çok zor olduğu bir ortamda, Müslüman kadın ve erkek arasında aşkın nasıl yaşanması gerektiğine dair problemler ortaya çıkmıştır. Osmanlı gibi, kadın ve erkeğin birlikteliğinin gerekçelerini, aşktan çok, soy ve düzen devamlılığında arayan

ve evlilikleri de bu alanda sabitleyen bir kültürde, Batı'dan ithal aşk biçimlerinin büyük bir tepkiyle karşılanacağı son derece açıktır. Tanzimat'la birlikte anılmakta olan Batılılaşma'nın temel etkilerinin hissedildiği alanların kadın-erkek ilişkileri ve aile olması ise Osmanlı'da "aşk" meselesini başından beri sorunlu kılmıştır. Ahmet Murat Aytaç'ın, *Ailenin Serencamı* başlıklı kitabında da belirttiği üzere,

Bir bakıma aşk, toplum düzenine ya da mevcut uygarlığın ilkelerine karşı girişilmiş bir eylemdi. Bu yüzden de aşk efsanelerindeki birleşme girişimlerinin tümü başarısızlıkla sonuçlanırdı. Sözlü gelenek içinde kuşaktan kuşağa aktarılan bu efsanevi aşk hikâyeleri içinde başarıyla sonuçlanmış tek bir öykü yoktur. Hatta sonucun başarısız olmasının, bizatihi bu aşkların efsaneleşmesi için bir ön koşul haline geldiği söylenebilir. Bu aşk söyleminin dolaylı olarak ortaya koyduğu ve vurguladığı nokta aşkın zararlarıdır. Aslında bilinçaltından amaçlanan şey aşkın engellenmesidir. (155)

Dolayısıyla, modernite etkisi altında biçimlenen aşk anlayışını edebiyat bağlamında değerlendirmeden önce, aşkın toplumsal yaşamda hangi değerlere karşılık geldiğini saptamak yerinde olacaktır.

Tanzimat'la başlayıp etkileri Cumhuriyet dönemine ve hatta bugüne kadar uzanan bir tarihsel aralıkta modernite, bir yanıyla kadın, evlilik, aile ve aşk kavramlarına önemli ölçüde getirdiği yeniliklerle yorumlanırken, bir yanıyla da getirdiği yeniliklerle gelenek arasındaki uzlaşmazlıktan dolayı yargılanmıştır. Bu ikili değerlendirmeye tabi tutulan modernitenin sözü edilen alanlardaki hâkimiyetinin sınırının layıkıyla saptanabilmesi ise Tanzimat aydınlarının üzerinde en çok düşündüğü konulardan biriydi. Geleneksel yapıyı bütünüyle koruma konusunda

ısrarcı olan, ıslahat fikirlerine başından itibaren hiç sıcak bakmayan kesim ise, toplumdaki bir başka ayrışma noktasını oluşturunuyordu:

Sevip de varmak, sevip de almak nazariyesi günden güne tesirini arttırıyor: Lâkin bu tarz hareketin ferdâ için müthiş bir sukût-[1] ahlakî hazırladığından her iki taraf bîhaberdir. Dinin, ahlâk ve âdâtın tecelli ettiği merasim aleyhine hareket etmek tecrübesini bir kere yaptıktan sonra bilmem ki hangi kuvvet veya nüfuz-ı hâriku'l-âde bu kendi âdâtını ve bu itibarla başkalarının ta'yib ve tenkid[â]tını istihfaf edenleri ahlâksızlığa düşmekten men edebilir? (Haşim Nahid ve Şeyhulislâm Mustafa Sabri 1108)

Moderniteyi her şeyiyle içkinleştirme arzusunda görünen ve edebiyatta sıklıkla “alafranga züppe” tipler üzerinden tenkit edilen azınlıkla, Osmanlı'yı hiçbir şekilde Batı ile örtüştüremeyen çoğunluk arasında bir tür denge unsuru olma görevi yüklenen Tanzimat aydınları da sözü edilen kavramları böyle bir ortamda Osmanlı'ya uyarlamaya çalıştılar. Hiç şüphesiz bu uyarlama Tanzimat aydınlarının hayalini kurduğu Doğu ve Batı terkiğini yansıtmıyor, aksine kendi içinde çelişkiler yaratan bir sistemi işaret ediyordu.

Fransız Devrimi ile özdeşleşen özgürlük düşüncesinin Osmanlı'da ilk ulaştığı alan dönemin entelektüel çevreleri oldu. Özgürlükle birlikte aşk kavramı da toplumsal ve siyasal bir dolayım üzerinden kabul görmeye başladı. Buna göre, Alan Duben ve Cem Behar'ın ifadesiyle; “Aşk veya ayrıcalıklı Osmanlılar tarafından çoğunlukla ifade edildiği biçimiyle *amour*, yoğun bir kişisel ilişki olmanın ötesinde bir anlam taşımaya başladı. Aynı zamanda, politik tutku anlamıyla bağdaştırılmaya başlandı.” (102)

Öte yandan gerek özgürlük gerekse aşkın siyasal dışı alandaki yorumlanma biçimi Osmanlı'ya uyarlandı ve yaşanma biçimlerinin ancak belirli sınırlar içinde kalmak şartıyla makul olabileceği fikri kabul edildi. Duben ve Behar'ın "aşkın evcilleştirilmesi" (102) olarak belirttiği bu duruma ulaşabilmek için gösterilen çabalar ise yazınsal alanda girift bir süreçten geçmeyi gerektirdi. Aşk, yeniden biçimlenmesi arzulanan, ancak yöntem konusunda fikir birliğinin oluşamadığı evlilikle, dolayısıyla da aile kavramıyla ilişkilendirilerek tartışmaya açıldı. Görücü usulü evliliğin yarattığı sıkıntılar konusundaki yazılarda birbirini tanımadan evlenen erkek ve kadının hayatına dair tespitlerde bulunuluyordu. Bu probleme açık seçik çözümler öneremiyor olmakla birlikte yine de var olan yapı ciddi biçimde eleştiriliyordu: "Aynı zamanda, aşk tutkusu modern düşünceli Osmanlıların ondokuzuncu yüzyıldan itibaren İstanbul'da bulunan çok sayıda popüler kaynaklardan öğrendikleri görünüşte apolitik olan Batılı çekirdek aile çerçevesinde rutine sokuluyordu." (Duben ve Behar 103)

Toplumsal yaşamdaki aşkın bu dolayımına uygun bir biçimde, edebiyatta da aşkı ele alan romanlar yazılmaya başlandı. Öte yandan aşkı ele alan romanlar modernite projesi içinde bir bütünlülük sunmadığı gibi, Tanzimat'tan Servet-i Fünûn'a kadar geçen kısa aralıkta söylem olarak iki ayrı uç noktayı temsil eder duruma geldi. Tanzimat döneminin aşkı saf ve temiz olması ön koşuluyla yücelten romanları, kısa bir süre sonra yerlerini yasak aşkı işleyen eserlere bıraktılar. Duben ve Behar'ın da belirttiği gibi "[A]ltmış yıl içinde aşkın anlamı idealize edilmiş romantizmden toplumsal düzensizliğe geçmişti. Bu nasıl olmuştu?" (103)

Bu durum, Tanzimat döneminin modernite idealinin gerçekleşmemesi, bireycilik düşüncesinin gittikçe güç kazanması gibi fikirlerle de desteklenebilecek olmakla birlikte, yasak aşkın faili olarak erkeğin değil kadının öne çıkması, ayrıca bir

değerlendirme yapmayı zorunlu kılmaktadır. Tanzimat yazarlarının aşkı romantik bir yüceltmeyle değerlendirirken bile elden bırakmadıkları erkek egemen anlayışın ve bu anlayışla belirlenen kadın imgesinin ciddi biçimde yok olduğunu gösteren bu edebî anlayışı yalnızca Batılı edebiyat eserlerinin etkisine bağlamak, hiç şüphesiz gerçekçi olmayacaktır.

[Romantik şair ve yazarların yapıtlarında] giderek “geleneksel” ya da, daha doğru bir deyişle, bildik cinsiyet stereotiplerinden bağımsızlaştırılmaya çalışılan kadınlarla erkeklerin içlerinden gelen bir duygulanım, tutku ve arzuyla; ‘derin bir aşk’la birbirlerine bağlanmaya başladıklarına tanık oluruz. (Tahran ve Bekâr 235)

Buna karşılık, Osmanlı’da görülen romantizm etkisinin önemli ölçüde cinsiyet stereotipleri konusunu kadın üzerinden sabitlemeye dayalı olduğu görülmektedir. Aşkın ancak belirli koşullara ve kimliklere bağlı olarak ortaya çıkması, Batı’da her şeyin üstünde bir değer olarak anlamlandırılan aşk vurgusundan farklıdır. Bu vurgu farkının temelini ise, Müslüman ya da Türk kadın kimliğine çizilen sınırlar oluşturmaktadır. Tanzimat romanında “aşk”ı başlatan, “aşk”ın peşine düşen karakterler, erkeklerdir. Kadınlar ise aşka “seçen” değil “seçilen” kişiler olarak cevap verirler. Bu romanlarda, aşkın kadınlar tarafından başlatılması ise “iffetli” Müslüman kadınlara uygun bir eylem olarak görünmez. Kadının aşkı araması, cinsel arzuyla özdeşleştirilir, bu yüzden de Tanzimat romanında seçilmeden seçen kadınlar ya hafifmeşreptir ya da gayrimüslim. *İntibah* romanındaki Dilaşûb ve Mehpeyker karakterlerinin Ali Bey’e olan yaklaşımında bu fark ortaya konulur. Cariye Dilaşûb Ali Bey’e olan aşkını sessizce ve ardı arkası kesilmeyen fedakârlık silsileleriyle göstermeye çalışırken, hafifmeşrep Mehpeyker aşkını göstermek konusunda cesurdur. Dolayısıyla, aşkın Tanzimat romanında işlenme biçimi de önemli ölçüde

Müslüman kadın kimliğinin korunmasına dayalıdır. Öte yandan, yine *İntibah* romanı örneğinde olduğu gibi erkek, sözü edilen toplumsal yapıyı hiçe sayarak aşk peşinde koşan, bu uğurda hayatındaki pek çok şeyi kaybeden kişi olarak tanımlanabilir. Buna göre, Tanzimat romanında, cinsiyet stereotipi bağımsızlaşmasının asıl hedefi kadın değil erkektir. Romantizmin erkekle özdeşleştirilmesinde rol oynayan unsur ise hiç şüphesiz özgür bir seçime değil, erkeğin toplumsal kimliğinin bu tarzda anlatılara uygunluğuna dayanmaktadır. Aşkın, Osmanlı romanına girişinde, Batı'nın aşka yüklediği yeni anlamın izleri sürülebilir olmakla birlikte, kadın ve erkeğin aşkı içselleştirme biçiminde kadın, geleneğe daha yakın durmaktadır. Bu dönemin eserlerine dair göz önünde bulundurulması gereken bir başka unsur ise, Tanzimat döneminin aşka, evliliğe, aileye ve kadına getirdiği yorumlar zaman içinde, yerini çok daha gerçekçi çözümlere bırakmış olsalar da kadın özgürlüğü meselesinin aile kavramından kesin sınırlarla ayrılmadığı da bir gerçektir. Dönemin feministleri olarak değerlendirilebilecek kadın yazarlar da, evlilik ve aileyi daimî bir sadakat çizgisi içinde ele alarak kadının anne kimliğinin önemini ısrarla belirtmişlerdir. Fatma Aliye, *Hanımlara Mahsus Gazete*'de, "Kadın ne derece malûmâtlı olursa onun âğuş-ı terbiyesinde büyüyecek çocuk o kadar âli terbiye görür. İlerde mensup olduğu kavmin terakkîsine saadetine çalışacak bu çocukdur." (alıntılayan Demirdirek 20) sözleriyle anneliğin önemine dikkat çekerken Ulviye Mevlan da *Kadınlar Dünyası* dergisinde " Kadınlık ne istiyor? Her şeyden evvel hukûkuna, ailedeki mevkiîne sahip olmak, iyi bir zevce, iyi bir valide olmak istiyor." (alıntılayan Demirdirek 120) cümleleriyle kadının öncelikli rolünü vurgulamaktadır. Bu açıdan, Tanzimat döneminin edebiyat eserlerinde işlenen kadın karakterler, dönemin kadına ilişkin yapılan sosyolojik tespitlerinin dışında bir görünüm sunmazlar. Ahmed Mithad Efendi'nin ya da Namık Kemal'in romanlarında işledikleri kadınlar, yazarların kadın

özgürlüğüne olan yaklaşımlarıyla önemli ölçüde örtüşürler. Tanzimat edebiyatının, edebî bağlamı dışında da sosyolojik incelemelere kaynaklık etmesinin en önemli gerekçelerinden biri, sözü edilen bu örtüşmedir. Dönemin edebî eserleri bir bakıma dönemin içinden geçtiği zihinsel sürecin yansıması olma işlevi taşırlar. Servet-i Fünûn romanında ise aşka atfedilen anlamla birlikte kadına atfedilen anlam da değişir. Tanzimat romanının bekâr erkek karakterlerinin tekelinde olan aşk, Servet-i Fünûn'da evli kadın karakterlerin hâkimiyetine geçer. Kadının “seçen” kişi olarak da görüldüğü bu romanlarda, aşk ve kadının kendisi geleneksel yapının dışına çıkar. Öte yandan Servet-i Fünûn edebiyatı “edebiyat için edebiyat” gibi bir bağlamla değerlendirilebilecek olmakla birlikte, Osmanlı'nın modern edebiyat üretiminin çok kısa bir sürede toplumsal yapıdan uzaklaşarak kendi içinde bir anlama kavuştuğunu söylemek de zordur. Servet-i Fünûn edebiyatının topluma kötü örnek olduğu tartışmaları, edebiyat ve toplum arasındaki yakın ilişkinin gücünü koruduğunu göstermektedir. *Aşk-ı Memnû*, *Eylül* ya da *Handan* romanlarında, kadınlar üzerinden sorunsallaştırılan modernite değil, kadının kendisi, dolayısıyla bireydir. Bu durum, aynı zamanda o döneme kadar yürütülen modern-Müslüman kadın imgesinin yeniden kurulmasına da karşılık gelir. Kadın özgürlüğü tartışmaları, kadını birey olarak ele almış olsa bile sözü edilen bireyin haklarının sınırı erkek haklarıyla kuşatılır. Oysa ne Bihter, ne Suad, ne de Handan böyle bir kuşatma içinde aktarılmazlar. Anne kimliği taşıyor olmaları kadın özgürlüğünün en önemli başlıklarından birini kendiliğinden dışarıda bırakır. Nitekim kadınların kendi istek ve tayinleri doğrultusunda evlilik yapabilmelerine dair tartışmalar ivme kazanmış olsa bile, sözü edilen bu isteğin tehlikeli bir şey olamayacağı, annelik vurgusuyla sağlanmıştır. Eğitimli kadın, seçimlerini daha akıllı bir biçimde yapabilecek, daha iyi anne olacak ve bu da mutlu aileler yaratacaktır.

Öte yandan sözü edilen kadınların anne olmamalarının gerekçesi, Tanzimat aydınlarının tenkit ettiği Avrupalı kadınların gerekçeleriyle de örtüşmez. Avrupalı kadınlar, daha rahat hareket edebilmek için çocuk sahibi olmayı reddetmişlerdir. Romanlarda ise kadın karakterlerin böyle bir arzuyla çocuk sahibi olmayı reddettiklerine dair bir ifadeye rastlanmaz. Aksine, romanlarda, çocuksuzluğun eksiklik olarak nitelendirildiği bölümlerle karşılaşırız. Bu bağlamda evli ve çocuğu olmayan kadın karakterler, kendilerine özgü bir modern-Müslüman kadın kimliği taşırlar.

Dolayısıyla, her iki dönemde aşkın farklı cinsiyetlerin hâkimiyeti altına girmiş olması önemli bir iktidar değişimini de birlikte getirir. Kadının sahip olduğu bu biçimsel iktidarın temel dayanağı ise çocuksuzluktur. Osmanlı romanında, evli ancak çocuksuz olarak çizilen bu kadın karakterlerin analizinden önce, üzerinde durulması gereken önemli konulardan biri ise anneliktir. Annelik tanımı da modernleşmeyle değişmiş ve Batı ile Osmanlı da bu değişimin etkisi altına girmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANNE VE ÇOCUK

Annelik, hâlâ pek çok kadın için evliliğin/aşk ilişkisinin olmazsa olmaz unsuru ve tadılması gereken en yüce mutluluk olarak algılanıyor olsa da, kadının annelikle kurduğu ilişkinin aldığı seyrin her yüzyılda aynı duygu ve isteklerle donatılmış olduğunu söylemek yanlış olacaktır. Egemen söylem, kadının temel özelliğini annelikle bütünleştirip anneliği yeterince beceremeyen, doğanın kendilerine en büyük armağanı olan bu görevi üstlenmekten aciz olan kadınları yoğun bir biçimde suçlasa da, anneliğin her kadında aynı şekilde ortaya çıkan bir içgüdüyle yönlendirilemediği kesindir. Öte yandan Badinter’in de vurguladığı gibi “Bir anneye neden anne olduğunu; anneliğin gerektirdiği olgunluktan ve sorumluluk duygusundan nasibini alıp almadığını sormak (ve ondan geçerli nedenler istemek) kimsenin aklına bile gelmezken çocuksuz insanlardan sürekli bunun gerekçelerini açıklamaları istenir.” (20)

Kadının, Badinter’in *Kadınlık mı Annelik mi* başlığıyla vurguladığı soruya karşı aldığı tavır, evrensel bir şablonla değerlendirilemeyecek olmakla birlikte, modernitenin, söz konusu tavrı önemli ölçüde etkilediği ve değişime uğrattığı yadsınamaz bir gerçektir. Kadının, anneliği evlilik sonrası yüklenmesi gereken temel görev olmaktan çıkarması ve çocuk sahibi olmamayı seçmesi gündelik yaşamdan

edebiyata uzanan bir süreçte moderniteye paralel olarak değerlendirilebilecek yeni bir duruşun habercisi olma niteliği taşır. “Onsekizinci yüzyılın bitişi ve ondokuzuncu yüzyılın başlangıcı erkekler açısından bir Devrim dönemini, kadınlar açısından ise bir Evrim dönemini işaretler.” (Hargrave’den alıntılan Benhabib 329) Ancak 19.yüzyılın kadınlar açısından çelişkili olan yanı ise, bu yüzyılın aynı zamanda anneliğin yüceltildiği bir yüzyıl olarak da tarihe geçmesidir. “Ondokuzuncu yüzyıl ‘doğru kadınlık’ kültünün yükseliş yüzyılıdır ve aile hayatı ile anaçlığın kutsandığı bir yüzyıldır.” (Stacey 172) Dolayısıyla, anne olmakla ilintilendirilen değer yargılarının yarattığı toplumsal ve kültürel baskıyla, kadının özgürleşmesi arasındaki çelişki, bir yarıyla modernite sonrası yeni anne modelleri üretirken, bir yarıyla da anneliğin reddine yol açmıştır. Öte yandan, kadının toplumsal dayatmaya meydan okuması olarak da görülebilecek bu tavrın gerekçelendirilmesi konusunda cevap olarak beliren özgürlük isteğinin kendi içinde de farklılıklar taşıdığı göz önünde bulundurulmalıdır. Kadının, annelikle kurduğu ilişkinin temelini oluşturan çeşitli bakış açıları mümkün olmakla birlikte, bu temellendirmeye önemli ölçüde yön veren yargılardan biri, evliliğe atfedilen anlamla biçimlenir. “Annenin, babanın ve çocuğun rolleri, belirli bir toplumun egemen değerlerine ve gereksinimlerine göre belirlenir.” (Badinter *Annelik Sevgisi* 13)

Sözü edilen egemen değerler ve gereksinimler ise çocukla birlikte bütünlüklü bir konuma kavuştuğu varsayılan aile yapısından önce, eşler arasında kurulan ilişki biçimini de belirler. Anneliğin kadına getireceği sorumluluklar listesinin bir önceki aşamasında evli bir kadının uyması gereken sözlü kültür yaptırımları söz konusudur. Toplumsal açıdan, bu yaptırımlara uygunluk ve ideal eş rolünün yüklenilmesi, anneliğin ne kertede başarıyla üstlenileceğinin de ön bilgisini sunar. Evlilik akdiyle biraraya gelen erkek ve kadın arasındaki rol dağılımında kadının istek ve arzularını

hangi kavram dolayımıyla belirlediği ve tatmin ettiği sorusu ise anneliğe giden yolun aydınlık olup olmadığı konusunda fikir sunar.

Sözcüğün alışlagelmiş anlamında anne (yani yasal çocuklara sahip evli kadın) *göreceli ve üç boyutlu bir şahıstır*. Göreceli, çünkü yalnızca baba ve çocukla ilişkisi içinde algılanabilir; üç boyutlu, çünkü bu ikili ilişkinin dışında anne aynı zamanda bir kadın, çocuğun ve kocanın istek ve özlemleriyle pek de ilişkili olmayan istek ve özlemlere sahip kendine özgü bir varlıktır. (Badinter *Annelik Sevgisi* 13)

Kadının, kocanın yanı sıra doğacak çocuğun istek ve özlemleriyle pek de ilişkili olmayan istek ve özlemlere sahip olduğunu öngörerek anneliği reddetmesinde ise, karşı cinsle kurulan ilişkinin seyri etkilidir. Kadının kendi zihni ve donanımı sonucunda erkeğe atfettiği anlamlar bütünü, kadının evlilik içinde karşı taraftan olan beklentisiyle birlikte kendi üstleneceği rolün sınırını da çizer. Bu noktada, kadının annelikle kurduğu ilişki evliliğin hangi gerekçelerle ifa edildiğine bağlı bir karar olarak görünebilir ki yalnızca bu bile kadının üremeye dair geliştirdiği fikrin “olmazsa olmaz”dan çıkıp, bireysel bir karara dönüştüğünün göstergesidir.

Kadın özgürlüğünün aldığı zorlu yolun merkezî noktasında duran temel kavramlardan biri olan anneliğin dışarıda bırakılmasıyla ise kadının evlilik içinde durduğu yer, anne kimliğiyle ilişkilendirilen fedakârlık, kişisel arzu ve isteklerin ikinci plana itilmesi gibi niteliklerden azade olarak değerlendirilmeye tabi tutulur. Kadının hayatında anneliğe yer vermemesi, bir yandan annelikle kazanılan statüye yönelik toplumdan gelen olumlu vurguları devre dışı bırakırken bir yandan da kadının kendi evreni içinde nereye yöneldiğinin anlaşılmasına olanak tanır.

Anneliğin reddiyle, kadının evlilik içindeki tutumlarının temelini yalnızca erişkinler dünyasının değerler kümesi belirlemeye başlar.

Moderniteyle değişen anne figürünün Batı ve Osmanlı edebiyatında işlenişi ise, birbirinden önemli farklılıklar arz eder. Anne figürünün öncesinde kadının kendisine yöneltilen bakışta da bir fark söz konusudur.

Taner Timur, *Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik* başlıklı çalışmasında Osmanlı romanındaki kadın karakterlerin şekillenmesinde öne çıkan Fransa etkisini irdeler. Timur’a göre, özellikle 19. yüzyılın ortalarından itibaren hissedilen bu etkinin arka planında, dönem aydınlarının Fransızca öğrenip birçok romanı aslından okuması ve okunulan romanların natüralist bakış açısıyla kaleme alınmış olması vardı. Naturalist romanların kadını ve aileyi ele alma biçimleri ise, Osmanlı aydınınının gözünde ahlaken çökmüş bir Avrupa fikrinin canlanmasına neden oluyordu. “Böyle bir imaj kadının kocasından ve yakınlarından başka birine pek görünemediği Osmanlı toplumunda asla kabul edilebilir bir durum değildi.” (Timur 32) Naturalist romanlarla aktarılan yapının dönemin zihniyetine uymaması ise Osmanlı aydınınının ilgisinin, *Paul ile Virginie*’in yazarı B.de Saint-Pierre ya da *Graziella*’nın yazarı Lamartine gibi romantik yazarlara yönelmesiyle sonuçlanır. Timur’un çıkarımına göre, Tanzimat romanı, kadını “aldatmanın” içinde değil, “aşkın” içinde değerlendirmiştir. Aşkın öznesi olan kadınlar ise genellikle cariyelerdir.⁹ Tanzimat romanının erkekleri merkeze alan yapısından dolayı ise bu kadınların yan karakterler olarak görüldüğünü söylemek yanlış olmayacaktır. Geleneksel yapıya ters düşebilecek eylemler sergilemeyen bu kadınlar, deyim yerindeyse, erkeklere kendilerini ne kadar kabul ettirebilirlerse o kadar var olurlar.

⁹ Taner Timur, Tanzimat romanındaki kadınları köleler/cariyeler, Batılı kadınlar, Gayrimüslimler ve Müslümanlar olmak üzere dört bölümde inceler. Batılı kadınların aşk öznesi olmaktan çok bir tür uygarlık öğretmenliği yaptığını, gayrimüslimlerin de çoğunlukla şehvete aracılık ettiğini belirten Timur, Müslüman kadınların bir aşk ilişkisi içinde Osmanlı romanına girişini ise Halit Ziya Uşaklıgil ve Hüseyin Rahmi Gürpınar ile başlatır.

Öte yandan, Timur'un Osmanlı romanında kadın imgesine dair yaptığı değerlendirmeye yeniden dönüldüğünde, aldatan kadın karakterlerin hangi gerekçelerle kurbana dönüştüğü, ahlaken çökmüş kadın imajını kabullenemeyen Osmanlı'nın, sözü edilen bu kadınları Tanzimat'tan Servet-i Fünûn'a kadar geçen kısa zaman diliminde niçin edebiyatın merkezine taşıdığı sorularının cevabı yoktur. Tanzimat romanında işlenen temiz aşk fikri, Servet-i Fünûn döneminde evlilik dışı aşka dönüşmekte, aşkın eyleyenleri olarak da cariyeler değil, Müslüman kadınlar görünmektedir. Tanzimat aydınının yozlaşmış kadın ve aile yapısı fikrine duyduğu tepkinin Servet-i Fünûn döneminde bambaşka bir söylemle kaybolması ise modern-Müslüman kadın imgesinin nasıl kurulduğuyla doğrudan ilişkilidir.

Tanzimat edebiyatının Müslüman kadınlara atfettiği kimliklerin cariyeler ve annelerle sınırlı olması, bu kadın karakterlerin de olumlu özelliklerle kuşatılması Osmanlı romanında Müslüman kadın karakterlerin dönüşümünün başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Birtakım alafranga meziyetlere sahip olan cariyelerle, oğulları için her türlü fedakârlığa razı olan anneler Tanzimat edebiyatındaki erkek karakterlerin idealize ettiği dünyanın bir parçası olarak görünürler. İçinde bulundukları dünyaya gösterdikleri uyum ise erkeğin arzusunun dışında değildir. Bu hâllerıyla cariyeler ve anneler, Taner Timur'un dönemin Osmanlı edebiyatında Romantizm etkisi olduğu saptamasını haklı çıkaracak "saf ve lekesiz" sevgiye sahip kadınlar olarak belirirler. *İntibah*'ta Dilaşûb'un Ali Bey'e, *Zehra*'da Sırrıcemal'in Suphi Bey'e ya da *Felatun Bey ile Rakım Efendi*'de Canan'ın Rakım Efendiye karşı hissettiği aşk saf ve temizdir. Servet-i Fünûn edebiyatı ise Müslüman kadınları bambaşka bir alana taşır. Bu dönemde kadınlar, Tanzimat edebiyatının reddettiği bir Müslüman kadın kimliğiyle, aldatan kadın olarak romanlara girerler. Öte yandan, aldatan kadının toplumun en küçük birimi olan aileyi felakete sürükleyeceği öngörüsü dışarıda

bırakılır. Sonu genellikle kadınların ölümüyle sonuçlanan bu romanların vurgusu, toplumsal çöküşü değil bireysel buhranı işaret eden bir olay örgüsü sunar. Aldatan kadınların merkezinde bulunduğu evlilikler, çocuksuzluk dolayısıyla “aile” olma niteliğine sahip değildir. Öte yandan edebiyat dışı bir alanda, modernleşen kadınların aile ve evlilik hayatı içindeki yerine dair yapılan saptamaların önemli bir kısmı, ahlâki çöküntü korkusunu dışa vuran bir söylemle yazılır.

Ahmed Mithad Efendi, *Ana Babanın Evlâd Üzerindeki Hukuk ve Vezâifi*’ başlıklı çalışmasında, Avrupalı kadınların rahat yaşama arzuları dolayısıyla çocuğu fazlalık görmelerini eleştirir. Ziya Gökalp de Tanzimat sonrası gelişen bireyciliğin toplumsal yapıyı bozduğunu, bu durumun aile hayatını etkilediğini öne sürer. Gökalp’e göre, modernitenin ahlâki açıdan Türk geleneklerine uymayacak davranışlarla özdeşleştirilip uygulanmaya çalışılması kadınlar üzerinde kötü tesirlere neden olabilecektir. “...[K]ontROLSÜZ aşk kolaylıkla denetimden çıkabilecek bir güçtü[r] ve Gökalp bunu aile namusunun büyük ölçüde kadının iffetine bağlı olduğu İslâmi bir toplumda özellikle bir tehdit olarak gör[mektedir].” (Duben ve Behar 108) Duben ve Behar, Ziya Gökalp üzerinden kurdukları kontROLSÜZ aşk tanımıyla, Osmanlı’da aşk ve şehvet arasındaki ilişkiye gönderme yaparak aşkın yaşanma biçimlerinin üzerine yığılan geleneksel endişenin de altını bir kere daha çizmiş olurlar.

Gerek 19.yüzyılda gerek 20.yüzyılda kadınlara dair yazılarda eşitlik, evliliğin gerçekleştirilme biçimleri, eğitim, iş hayatı gibi konularda önemli adımlar atılmış olsa da, kadının aslî vazifesinin annelik olduğu fikrinde kayda değer bir değişim yaşanmamıştır. 20.yüzyıl başında sayıları gittikçe artan kadın dergilerinde bile, kadın yazarlar tarafından kadının annelik görevine dair uyarılarda ve öğütlerde bulunulmuş, temelde kadının eğitimi meselesi de daha iyi çocuk yetiştirileceği

argümanına bağlanmıştır. Buna paralel bir şekilde, doğum kontrol yöntemleriyle ilgili sunulan bilgilerde de amaç, kadının annelik görevini eksiltmeye değil, doğurduğu çocukları daha iyi koşullar altında büyütmesine yöneliktir.

Sevimli Ay dergisi 1927’de bildiğimiz kadarıyla ilk kez, bir kitapçık yayınlarak doğum kontrolünü savunmuştu. Bu kitapçık büyük ölçüde Amerikalı doğum kontrol savunucusu Margaret Sanger’den yapılan bir çeviriydi ve doğum kontrolüne ulusun sağlıklı ve nitelikli çocuklarının yaşamını garantilemek için tercih edilen bir yol olarak bakılıyordu. (Duben ve Behar 121)

Bu bağlamda, annelik ve çocuk üzerine yürütülen çalışmaların neredeyse tamamının daha iyi anneler ve çocuklar ekseninde ilerlediğini belirtmek yanlış olmayacaktır. Modernitenin etkisi ne kadar hissedilirse hissedilsin, kadın ve annelik başlığının altına sıralanan maddelerde, kutsal annelik vurgusuna dair bir kayıp yaşanmamıştır. Ancak söz konusu kutsal anneliğin ancak sadakatle özdeşleştirildiği muhakkaktır. Servet-i Fünûn edebiyatının tüm bu çıkarımlara ters bir şekilde ortaya koyduğu kadın tipi ise, modern Müslüman kadın imgesini önemli ölçüde sorunsallaştırır. Bu durum, o dönemde de tartışmalara neden olmuş, Ziya Gökalp, meseleyi toplumdaki ahlâki çözülmenin sorumlusu olarak Servet-i Fünûn akımını görmeye kadar ilerletmiştir. “...[Ç]ünkü bu hareket onun bağlı bulunduğu, aile ve devlete dayalı yeni ahlâkçılığa karşı bir tehdit oluşturunuyordu.” (Duben ve Behar 109). Ziya Gökalp’e benzer bir şekilde Ahmed Mithad Efendi de Servet-i Fünûn’un yarattığı kadın tipinden rahatsızdır. Kendi ihtirasları peşinde koşan kadın tipleri, Ahmed Mithad Efendi’nin İslâmi geleneği sürdürmesini uygun bulduğu Müslüman-modern kadın imgesinden son derece farklıydı. Servet-i Fünûn edebiyatının aldatan kadın tiplerinin bu kadar tepkiyle karşılanmasında, şüphesiz kadınların aksettirilme

biçimleri merkezî rol üstleniyordu. *Aşk-ı Memnû*'da Bihter, aileye ve topluma kendi hevesleri yüzünden bir bedel ödetmiyor, kendisi dışında kimseyi felakete sürüklemiyor, ödenecek bedeli de tek başına kendisi ödüyordu. Bihter'in ölümü, Adnan Bey ve ailesini bir uçuruma itmediği gibi, aksine Bihter'in yokluğuyla aile eski güzel günlerine yeniden dönüyordu. Bu durum, kadının, ailenin dolayısıyla da toplumun merkezî olduğu söylemini en başından itibaren dışarıda bırakıyordu. Yasak aşkın eyleyeni olan kadın yaşadığı aşkın bedelini tek başına ödediği noktada, evliliğin ve ailenin üzerine yığılan anlamlar yeni bir yoruma ulaşıyordu.

Bihter'in annelik kimliğinin üvey annelikle sınırlı kalması, kendi çocuğuna sahip olmaması da yine evliliğin amaçları düşünüldüğünde farklı bir tabloyu ortaya çıkarmaktadır. Kadının çocuk sahibi olmasını öngören, dahası bunu zorunlu hâle getiren toplumsal denetimin Bihter üzerinde işlevsiz kalması da Müslüman-modern kadın tahayyülünün edebî uzamda bir başka boyuta kavuştuğuna işaret eder. Toplumdaki, kadına ve kadının annelik görevine dair yapılan değerlendirmelerin oldukça uzağında kalan romanın tüm bu özellikleriyle kendi döneminde de çok ses getirmesi anlaşılır bir durumdur. Öte yandan, eserin kendi içinde ürettiği anlayış, Müslüman modern kadının Batılılaşmayla olan sınavını büyük sorularla kuşatılmış bir alana çeker. Çünkü Tanzimat aydınının Batılılaşma yönünde Avrupa ve aile kavramıyla ilgili ürettiği düşünceler, başından itibaren ikilik yaratmaktadır.

Tanzimat dönemi Avrupa'yı bir yanıyla ahlâki çöküntüyle özdeşleştirmiş, bir yanıyla da annelik konusunda örnek almıştır. Osmanlı'nın Avrupa'yı bu bağlamda içkinleştirip kadın özgürlüğünü İslami normlara göre yorumlamaya devam etmesi, söz konusu ikiliğin temelini oluşturmuştur. Bu ikiliğin temelini yaratan unsurlardan biri olarak annelik ise, gerek Batı'da, gerekse Osmanlı'da yeni bir anlama kavuşmaktaydı.

Ancak, annelik statüsünü stabilize eden en önemli gelişme, çocukluğun toplumsal tarih ve gelişim ile ilişkili statüsünün saptanmasıyla olmuştur. Aydınlanma fikrinin temel kurucu öğelerinden birinin ilerleme inancı olduğu sık sık vurgulandı. İlerleme, bugünün geçmişten daha iyi olduğu ve geleceğin de bugünden daha iyi olacağı, zorunlu bir tarihsel gelişim çizgisi bulunduğu anlamına gelmektedir. [...] Bu açıdan ilerleme, bizi atalarımıza bağlayan yaşlılığın değil, gelecek nesillere bağlayan çocukluğun değerini artıran bir inançtır. Bu anlamda çocuk demek yarın demektir ve çocuk ilerlemenin kendisi olarak karşımıza çıkar. (Aytaç 101-102)

Batı’da Aydınlanmayla birlikte köklü değişimlere uğrayan toplumsal yapının kurulmasında, aile kavramına yüklenen yeni anlamların etkisi büyük oldu. Daha önce de belirtildiği üzere aile, yeniden kurgulanmış bu toplumsal yapının temelini oluşturuyordu. Kilisenin yaşam üzerindeki gücünü yitirmesiyle birlikte anne-baba-çocuk arasındaki ilişki de, eskisinden çok farklı bir düzleme taşınyordu. Hristiyan teolojisinin günahkâr gördüğü ve eylemlerin değerlendirilmesinde erişkinlerle aynı sisteme tabi tuttuğu çocuk, Aydınlanma ve ilerleme inancıyla birlikte sevilmesi, ilgi gösterilmesi gereken, daha da önemlisi yaşamın merkezine taşınması öngörülen bir varlık haline gelmişti.

Osmanlı’da da çocuğun ifade ettiği anlam, Tanzimat dönemiyle birlikte değişim göstermiştir. Bu dönemin öncesinde ise Doğu’da, erişkinler tarafından çocuk, özellikle erkek çocuk, “soyu devam ettirecek kişi” olarak değerlendiriliyor, bu değerlendirmenin dışında çocukluk evresine, özel bir süreç gözüyle bakılmıyordu. Çocuğun içinde yetişeceği koşulları iyileştirme çabası ya da çocuk yetiştirirken

dikkat edilmesi gereken unsurlar gibi, doğrudan çocukla ilgili olan düşünceler Aydınlanma çağı sonrasında Batı’da olduğu kadar Osmanlı’da da etkili oldu. Tüm bu çıkarımlarla, Osmanlı’da da çocuk, Tanzimat dönemine gelinceye kadar, özel bir ilginin öznesi değildi.

Tanzimat dönemine kadar Osmanlılarda çocuğun ayrı bir yeri ve konumu yoktu. Yani çocuk farklı bir varlık olarak toplumda yer almıyordu. Şüphesiz çocuklar sosyal hayat içinde her zaman mevcuttular. Aile içinde bulunuyorlar, sokakta oyun oynuyorlar, okula gidiyorlardı. Bununla beraber çocuğun farklı bir varlık olduğu, değişik şeylere ihtiyaç duyduğu ya bilinmiyordu ya da böyle şeyler akla bile gelmiyordu. (Okay 26)

19.yüzyılda Batı’da ve Osmanlı’da çocuğa gösterilen özenin artması, basılı yayında da kendisine yer buldu. Bu konuda yapılan yayınlar “çocuk terbiyesi, çocuk gelişimi, çocuğun eğitiminde dikkat edilecek ayrıntılar gibi pek çok başlık altında, çocuğun özel ilgiye gereksinim duyan bir varlık olduğunu dile getirmeye başladı. Avrupa’da Rousseau’nun çocuk yetiştirmenin esasları olarak özetlenebilecek *Emile* başlıklı çalışmasında, Aydınlanma sonrasının akılcı düzenine uyumlu çocuklar yetiştirmenin ön koşulunun, ebeveynlerin çocukla kurduğu ilişki olduğu fikri öne çıkarıldı. Şüphesiz bu ilişkideki en önemli görev anneye düşüyor, kadından anneliği *doğal* bir süreç olarak içselleştirip annelikten sonra da temel ödevinin çocuk bakımı olduğu bilincine ulaşması bekleniyordu. Rousseau’nun *Emile*’de anneliğe dair geliştirdiği bu açık vurguda, anne olacak/olan kadının her şeyden önce *kadınlığını* disipline etmesi gerektiği iması da vardı. Anne olduktan sonra da *kendi dünyasını* ön planda tutmaya çalışan bir kadın yeterince iyi bir anne değildi. Dolayısıyla,

erkeklerin, çocuklarına iyi annelik yapacak bir kadınla evlenmesinin ön koşulu da doğru eş seçiminden geçiyordu:

... Tahsil ve terbiye görmüş bir adamın, ne hiç terbiye görmemiş bir kadını, ne de terbiye görmek âdeti bulunmayan bir tabaka arasından eş alması muvafıktır. Fakat kendisini aile reisi sayarak, evini bir edebiyat mahfeline çeviren âlim ve kendini beğenmiş bir kıza da herhalde sade ve kaba tarzda yetiştirilmiş bir kızı yüz defa tercih ederim. Çünkü kendini beğenmiş bir kadın, zevcinin, çocuklarının, dostlarının, hizmetçilerinin velhasıl herkesin afetidir. Güzel dehasının yükselişiyle bütün kadın vazifelerine hor bir nazarla bakar...

(Rousseau 325)

Osmanlı aydınlarından ise Ahmed Mithad Efendi, Mehmed Şemsettin, Edhem İbrahim Paşa gibi isimler çocuk terbiyesi, çocuk sağlığı vb. alanlarda çalışmalar yaptılar. Şüphesiz, Osmanlı’da da çocuğa atfedilen anlamın değişmesiyle, çocuğun erişkinlerin hayatına olan etkisi değişiyordu. Nitekim çocuğun artık kendiliğinden büyüyen bir varlık değil, ebeveynlerinin sürekli ilgisine muhtaç olduğu ön kabulü, çocuk sahibi olma bilincinde de ciddi değişimlere yol açtı. Erişkinlerin hayatı da modernitenin getirdiği yenilikler doğrultusunda değişiyor, kadının çocuk sahibi olmaya yönelik tavrı da, bu yeni hayata eklemleniyordu. Edebiyatta çocuğun işlenişi de, değişen bu algıyı tamamıyla yadsımayan ancak bunu sorunsallaştıran kurgularla sağlandı. Nitekim Alev Sınar, *Hikâye ve Romanımızda Çocuk(1872-1950)* çalışmasında “Çocuk İstememe” başlığı altında bu durumu irdeler. Sınar’ın seçtiği örneklerden biri Ahmed Mithad Efendi’nin *Mesail-i Muğlaka* (1898) romanıdır. Romanda, rahat hayatlarını bozmayı ve aileye yeni bir mirasçı katılmasını istemeyen kadınlar işlenir. (37) Ahmet Rasim’in *Piraye* hikâyesinde de, eşinden boşandıktan

sonra hamile olduğunu öğrenen ve çocuğu istemeyen bir kadının, Piraye'nin, başından geçenler anlatılır. (38) Yine Ahmet Rasim'in *Cenin* hikâyesinde, çocuğunu düşürmek zorunda kalan bir annenin duygularına, *Meyl-i Dil* romanında ise gayr-ı meşrû bir çocuk bekleyen Perver'in çocuktan kurtulmak için bulduğu yollara yer verilir. (38) Çocuk istememenin edebiyata bu şekilde yansımada, şüphesiz Batılılaşmanın kadınlar üzerinde yaratacağı etkinin kimi açılarının endişeyle karşılanıyor olmasının da payı vardı. Modernitenin hayata getirdiği yeni yorumun, anne kimlikleri üzerinde negatif izler bırakma ihtimali, gerek makalelerle gerekse edebiyat aracılığıyla masaya yatırılıyor, Batılılaşma bağlamında kadına yapılan öğütler ard arda sıralanıyordu. Ahmed Midhat Efendi, bu konuda da yazdığı yazılarla öne çıkan en önemli isimlerden biriydi. Orhan Okay, Ahmed Midhat Efendi'nin konuya dair endişesini, Batı'daki gelişmelere atfedilen bir bakışla ilişkilendirmektedir. Buna göre;

Ahmed Midhat Efendi'nin tanıdığı Avrupa, büyük sanayi devrinin, problemlerini ortaya koyduğu, aile içinde çalışan ellerin birden fazla olması gerektiği bir Avrupa'dır. Binâenaleyh gerek bu sebep, gerekse modern hayatın eğlenceleri, çocuğa karşı ilgiyi azalttığı gibi hatta mevcudiyetini bile fazla bulmaktadır. (Okay'dan alıntılan Sınar 37)

Hiç şüphesiz, çocuk sahibi olma isteği evlilik ve aile kurumlarına yöneltilen yeni bakış açılarıyla da doğrudan ilişkilidir. Dolayısıyla, çocuğun sorunsallaştığı eserlerde, söz konusu eleştiri yalnızca çocuğun kendisine değil, toplumun evlilik ve aile anlayışına da ciddi göndermeler yapar. Bir başka açıdan, yukarıda sunulan örneklerde dikkat çeken unsur ise, kadının çocuğu reddetmesinin belirli nedenlere bağlanmasıdır. Çocuğun mirasa ortak görülmesi ya da gayrimeşrû doğacak bir çocuğun kadına getireceği ciddi toplumsal sıkıntılar, çocuğun niçin istenmediğini

ortaya koyar. Kadın, herhangi bir gerekçeye bağlamadan, çocuğu istemeyen kişi olarak görünmez. Buna göre, Batılılaşmanın kadına getirdiği kimliklerin eleştiriyeye açılabilmesi de ancak gerekçeler üzerinden sağlanabilmektedir. Eğlence arzusunda olan ve çocuğun buna engel olacağını düşünen kadın karakterinde Batı, eğlence üzerinden sorunsallaşır. Çocuğa gösterilen önemin gittikçe arttığı bir zaman aralığında, edebiyatta evli bir kadının, açık gerekçelere bağlanmaksızın, çocuksuz olarak aktarılması ise, yalnızca kurgunun bir getirisi olarak yorumlanamayacak kadar girift bir zihinsel sürecin yansımasıdır.

Bu süreç içinde kadının anne kimliğine verilen önem, tıpkı Avrupa’da olduğu gibi, gittikçe artmış, geleneksel yapının yarattığı ahlâki atmosferin de bu öneme uygun bir zemin sağladığı varsayılmıştır. Özgürleşen kadının kendi idealleri peşinde koşacağı düşüncesi bir tehdit oluşturuyorsa da tehdidin ortadan kaldırılmasındaki en önemli görev, sözü edilen geleneksel yapıya düşüyordu. Tanzimat yazarlarının romanlarda ele aldığı Müslüman kadın karakterleri gelenek dışı bir söylemle aktarmak istememelerinin gerekçelerinden biri de buydu. Kadın eğitilmeli ama hayatındaki en ulvî mekân, yine evi olmalıydı.

O döneme kadar kadın ve ev hayatı arasındaki birliktelik ilişkisi yalnızca yasak aşk üzerinden değil, çocuksuzluk üzerinden de kırıldı. Yüzyıllar boyunca ev içi bir hayatla anlamlandırılmış, üstündeki toplumsal ve hukuki yaptırımlar bile bu alan üzerinden şekillenmiş kadın, 19.yüzyıl sonunda aidiyet duygusunun aileden bireye aktarılmasıyla, yalnız ve mutsuz olarak anlatılıyordu. Çocuksuzluk ise, sözü edilen yalnızlığı ve mutsuzluğu çoğaltan, öte yandan da meşrû kılan bir unsur olarak romanlardaki yerini alıyordu. *Aşk-ı Memnû*’da Bihter’in ve Peyker’in evlilikleri arasındaki en önemli farklardan biri, yine çocuktı: “Peyker elbette mesut idi kocasını seviyordu, aralarında mini mini bir Feridun vardı. İşte asude[sakin] bir aile hayatı!..

[Bihter'in] Onun, onun nesi vardı?..” (211) Roman boyunca Peyker'in evliliği ve eşine duyduğu sadakata dair yaptığı vurgularda, çocuğun ön plana çıkması “mutlu aile” tablosunun bir yansımasıdır. Peyker, Behlül'ün kendisine yaklaşmasına hiçbir şekilde izin vermez, çünkü o, eşini aldatmak için evlenmemiştir:

Biliyor musun, Bihter? Kaynınız mıdır, yeğeniniz midir, nedir, tuhaf ve cesur bir çocuk! Eniştenin hukukuna ufak bir tecavüze tahammül edemeyeceğimi bilirsin. Ben kocama hıyanet etmek fikriyle evlenmedim, beni rahat bırakmayacak olursa evime kabul etmemeye mecbur olacağım... (176)

Öte yandan, *Aşk-ı Memnû* romanında, Bihter'in Adnan Bey ve Behlül ile kurduğu ilişkideki rol dağılımında erkeklerin temsil ettiği kavramlar, Tanzimat romanının söylemi belirleyen erkek *öznelerin*, Servet-i Fünûn'da nasıl *nesneye* dönüştüğünün de göstergesidir. Adnan Bey maddi gücü, Behlül ise cinsel aşkı temsil eden kimlikleriyle Bihter'in hayatına girerler. Bihter'in arzuladığı aşkı sunma iktidarından yoksun olarak aktarılan Adnan Bey'in güçsüzlüğü birbirini tamamlayan iki ayrı düzlemde ilerler. İlk düzlem, Adnan Bey'in baskıcı bir kimliğe sahip olmaması oluşturur. Adnan Bey'in otoriter ve iktidarı elinde tutan bir erkek olarak çizilmemesi, Firdevs Hanım'ın yaptığı açıklamayla, ikinci söylemi de açığa çıkarır:

... Bakınız size bir şey söyleyeyim; şimdi Peyker'e bir çocuk daha yaptı ki, iki sene sonra bir tane daha, her iki senede bir Peyker otuz yaşında altı çocuk anası oluyor. Ondan sonra Nihat Bey onu ellerinde kollarında altı çocukla kendi haline bırakacak, kaçacak. Gülmeyiniz, onu Peyker'i sever mi sanıyorsunuz? Hep kendi işine geldiği için... Bihter niçin Adnan Bey'e verildi? Neden öyle yüzüme anlamayarak

bakıyorsunuz? Artık Adnan Bey’den beklenecek bir şey kalmayınca,
o vakit. (398-399)

Buna karşılık, cinsel açıdan güçlü olduğu roman boyunca sık sık vurgulanan Behlül de, evliliğe uygun bir eş portresi çizmez. Evlenerek cinselliğini denetim altına almak istemediği gibi, baba olmayı da reddeder: “...Çocuklara gelince: Başkalarının çocukları için çıldırırım, fakat küçük Behlül’lere şimdiden husumet ediyorum.” (401-402)

Öte yandan, evliliğin başlangıcında Bihter’i seçen kişi Adnan Bey gibi görünse de, evliliğin gerçekleşmesinin temel nedeni Bihter’in hem maddi arzuları hem de annesi Firdevs Hanım’la arasında süre giden gerilimdir. Nitekim Bihter, olumsuz bir anne kimliğine sahip Firdevs Hanım’a karşı cephe alır. Anne-kız arasındaki kavganın temellendirilmesinde ise “anne kimliği” bir kez daha açığa çıkar. Firdevs Hanım, “çocuklarına rağmen” eşi, Melih Bey’i aldatmış, ailenin cemiyet hayatında kötü bir isimle anılmasına neden olmuştur. Bihter’in, kendisinden yaşça çok büyük, iki çocuğu olan Adnan Bey’le evlenmesine neden olan isteğin ardında, annesi yüzünden daha iyi bir evlilik yapamayacağı inancı vardır. Roman boyunca, kızlarını değil yalnızca kendisini düşünen, kendi arzuları peşinde koşan bir anne olarak aktarılan Firdevs Hanım’ın kötülüğünün arka planında “anne ve aldatan kadın” kimlikleri belirir. Tanzimat romanında geleneğin sürdürülmesine yardımcı olan “dar kafalı anneler”in, *Aşk-ı Memnu*’da geleneği bozan bir kimlikle, Firdevs Hanım’la görünmesi anne kimliğine ilişkin ciddi bir kırılmadan çok anne ve aldatan kadın vasıflarının bir arada bulunmasına geliştirilen tahammülsüzlüğü de gösterir. Bu kimliğin Bihter tarafından kabul görmemesi, Adnan Bey’le yapılan evliliğin maddi açıdan rahatlığı simgelediği kadar Firdevs Hanım’a bir karşı duruşu da işaretlemesi ve tüm bu çıkarımlarda Adnan Bey’in ancak bir *nesne* olarak görünmesi kadının

tain edici rolünün yansımalarıdır. Evlilik süresince Bihter'in çocuk doğur(a)mayarak Adnan Bey'i baba kimliğiyle de evliliğe dâhil etmemesi ise, Bihter'in biçimsel iktidarının bir başka yönüdür. Bir tarafında Adnan Bey ve çocuklarının bir tarafında ise Bihter'in durduğu evlilik hiçbir zaman tarafların bütünlüğüne dayanmadığı gibi, Bihter'in kendisini bu evlilik içinde konumlandığı yer de geleneksel evlilik söyleminin kadına ayırdığı yerin dışındadır. Osmanlı'da kadının eşlik vazifeleri içinde görünen ve çok katmanlı değerlendirmelere tabi tutulan cinselliğin Adnan Bey ve Bihter arasında bir soruna dönüşmesi, tezin giriş bölümünde de değinildiği üzere kadının cinselliğe bakış açısının değişimine işaretir. Tanzimat romanında, Müslüman kadın tarafından dile getirilmeyen cinsellik, *Aşk-ı Memnû*'da açıkça dile getirilen bir probleme dönüşür: "Lakin onun buselerinden kalan tırmalayıcı eserler, hele dudaklarının yanında bir köşe vardı ki sanki sızlardı. Sonra bu muaşakaların hummaları arasında verilmiş buselerden, kendi dudaklarının aşk sadakasından onda günlerce üşüyen bir şey kalırdı." (204)

Dolayısıyla, Bihter'in cinselliğe atfettiği anlam, cinselliği soy devamının bir gereği olarak değerlendiren yapıyı da sekteye uğratır. Cinsellik, anne kimliği taşımayan kadının nezdinde aşkın bir parçası hâline gelir.

Eylül romanında Suad'ın Necip ve Süreyya ile kurduğu ilişkide de, erkek iktidarı zayıflatılmış görünür. Süreyya'nın, Suad'ın piyano çalmak üzerinden çizilen entelektüel kimliğini tanımaması ve Necip'in bu kimliğe onay vererek Suad'ın hayatına girmesiyle erkek rolleri arasındaki sınırlar çizilir. Suad'a atfedilen bu entelektüel kimliğin bir diğer önemli yanı ise Tanzimat romanında söz konusu kimlikle kadın ahlakı arasında kurulan bütünleştirmenin *Eylül*'de kaybolmasıdır. Hilmi Yavuz'un da tespitiyle,

'Eylül'e gelinceye kadar, Türk romanında kadının entelektüel kimliği (kitap okuması, piyano çalması), onun cinsel kimliğiyle *iffetli* oluşuna bağımlı kılınmıştır. Entelektüel kimliğinin cinsel kimliğinden özgürleşerek meşruiyet kazanması ise, 'Eylül' romanında Suat'ta görülür. Ama bu özgürleşme, toplumsal cinsiyetin belirlediği bir özgürleşme değildir. (Zaman 15 Aralık 2010)

Öte yandan, Suad'ın Süreyya ile olan evliliğindeki çocuksuzluk, evliliğin asıl amacının soyun devamı olduğu düşüncesinin kaybına işaret ettiği kadar, Müslüman-modern kadın imgesinin kurucu unsurlarının da değiştiğini gösterir. Roman girişinde çocuğunu kaybetmiş bir anne olarak çizilen Suad, şu cümlelerle aktarılır:

Ah çocukları sağ olsaydı... Ve bunu düşünür düşünmez her vakitki gibi tâ ciğerlerinden bir şey sızlayarak gözlerini yaşlarla doldurdu. Ah çocuk! Bunu anlıyordu, bir çocuğun bir ailede nasıl bir bağ olduğunu, düzeltilmesi imk[â]nsız zannolunan neşelere benzeyecek bir başkalık, bir yenilik, kal[p]leri nasıl üzüntülü ve mutlu ettiğini düşünüyor, düşündükçe çocuğunun ölümüne şimdi bunun için de yarı bir matem tutuyordu. Ah sağ olsaydı, onların hayatını nasıl daima sıcak, daima genç tutacaktı... Bu ölüm kendilerinde o kadar derin bir yara açmıştı ki, Suad tekrar doğurmak için büyük bir korku duyuyor, doğurmaktan çekiniyordu. Ey o halde? Bırakacak mıydı? Mutluluklarının hiç böyle görülmeyen, hissedilmeyen, fakat tesir eden, tahrip eden ve bir gün bir büyük yara halinde meydana çıkacak olan bu kurdunu bırakacak mıydı? (19)

Suad'ın çocuk doğurmaması korkuyla açıklanarak yeni bir hamileliğin göze alınmamasında, evliliğin temel şartının çocuk olduğu fikri kaybolmuş görünür. Ölen çocuğun ardından bir başka çocuğa sahip olma isteğinin belirmemesi ve tam tersine bu fikirden uzaklaşıp endişe duyulması, anne kimliğinin, edinilmek istenilen bir nitelik olmaktan çıktığını işaret eder. Bir başka açıdan ise, Suad'ın ve Süreyya'nın evliliğinde çocuk, önce mutluluğu çoğaltacak bir varlık, yolunda giden evliliği daha da güzelleştirecek bir unsur olarak değerlendirilirken, Necip'in ortaya çıkışının ardından bir başka boyutta ele alınacaktır. Suad, Necip ile olan ilişkisinde hayal kırıklığına uğradıktan sonra, yeniden çocuk sahibi olmayı düşünmüş ancak bu düşüncenin temelini bu defa mutlu evlilik değil, mutsuz evlilik kurmuştur.

Bununla beraber, artık şimdi kendi hayatını o kadar tedavisi imkânsız görmüyordu, bu ara sıra yine hicranlar, yine eseflerle beraber bir gün behemehâl unutacağına emin olduğu aşkı bertaraf edilirse hayatı fena bir hayat değildi; pek çabuk eski Suad olabilecekti. Zira Süreyya ne Fatin gibi iğrenç, ne Efendi gibi zorba bir koca olmayıp bilâkis idare edilebilirdi ve bundan iyisini aramak artık o kadar felâketten sonra aklına bile gelmiyordu. Hele boş gelen karı kocalık hayatında hepsinin yerini tutacak ve belki aşacak minimini bir bebek de olursa... Ve bu fikrine kalbinden mesut olup açıkça gülerek: Oh bir çocuğum olursa o zaman hayatımı ne kadar seveceğim. İşte o zaman mesut olacağım diyor, bir genç kadın hayatında can verilecek, büyüterek terbiye edilecek bir çocuk bulunmasının ne tasavvur edilemez faydaları olduğunu anlayarak: “Asıl kabahatim, asıl eksikim bir çocuktur...” diyordu. (220)

Çocuğa yapılan bu vurgunun, mutlu evlilikteki eksiklikten, evlilikteki mutluluk eksikliğine doğru dönüşmesi ise, annelik kimliğinin belirli şartlar altında belirebileceğinin ifadesidir. Evlilikte olmazsa olmaz bir unsur olarak görülen çocuk, kadının hâkimiyetine geçmiş bir alanda yine kadının tercihi gibi görünerek biçimsel bir özgürlük yaratır. Kadının annelik isteğinin evliliğe atfedilen anlamla yakından ilişkili olması ise Servet-i Fünûn dönemi romanının evlilik konusunda aldığı tavrın yansımasıdır. Bu tavırda çocuk sahibi olmanın koşullarını belirleyen etmenler “aşk”ın değişen anlamıyla da yakından ilişkilidir. Suad, evliliğindeki bulamadığı aşkı, çocuk düşüncesiyle gidermeye çalışır. Alev Sınar *Hikâye ve Romanımızda Çocuk (1872-1950)* başlıklı çalışmasında, Suad’ın çocuk özlemi içinde olduğunu belirtir (38). Öte yandan Suad’ın çocuk özlemini yaratan duygu, çocuğun kendisine yöneltmiş bir duygudan çok, Süreyya ile arasındaki aşk boşluğunu doldurma arzusuna dayanır. “Aşkla başlayan beraberliğin, evlilik olsun olmasın, antipatik çatışmaya başladığını sezen taraflar, daha yolun başında oluşan boşluğu çocuk doğurarak *gidermeye* başlarlar...” (Eradam 77). Öte yandan Suad’ın çocuk sahibi olma konusunda gösterdiği tavrın bir başka yönü, anneliğin bütünüyle Suad’ın inisiyatifinde gerçekleşecek bir durum olduğunu göstermektedir. Doğrudan bir okumayla annelik duygusunda Süreyya’nın dolayımı yoktur. Kadın, anneliği kendi denetimi altına almış olarak belirir.

Kadın iktidarının biçimsel olarak ortaya çıktığı bir diğer roman ise, *Handan*’dır. Handan’ın Nazım, Hüsnü Paşa ve Refik Cemal’den oluşan aşk üçgeninde, yaşadığı ilişkiler Hilmi Yavuz’un da tespitiyle başka bir hisse karşılık gelir:

‘*Handan*’, tıpkı Mehmet Rauf’un ‘*Eylül*’ünde olduğu gibi, bir kadın (Handan) karakterin merkezîleşmiş ve birincil konumda bulunduğu

ve bu karakterin üç erkekle (Nazım, Hüsnü Paşa ve Refik Cemal) olan ilişkisi üzerine inşa edilmiş bir yapıyı gösterir. Romanda başat (dominant) karakter, Handan'dır ve erkek karakterlerle olan ilişkileri ayırt edici sınır çizgileriyle (rollerle) belirlenmiştir: Handan'ın Nazım'la olan ilişkisi *entelektüel* (zihinsel), Hüsnü Paşa ile olan ilişkisi *cinsel* ve Refik Cemal ile olan ilişkisi ise, *duygusal*'dır. Handan'ın Suad'dan farkı, Suad'ın sadece entelektüel ve cinsel kimliğinin öne çıkışına karşılık, Handan'ın buna bir de duygusallık kimliğinin eklenmiş olmasıdır. Kısaca Handan, erkek karakterlerle olan ilişkilerinde tayin edici konumdadır. (*Zaman* 14 Aralık 2011)

Handan'ın Nâzım'la başlayan ilişkisinin yalnızca entelektüel boyutta olduğunu düşünerek evlenmeyi reddetmesi ve bir kadının “aşk”a da ihtiyacının olduğunu belirtmesi kadın özgürlüğü meselesinde dile getirilen zihnî birlik esasının romandaki işlevsizliğini ortaya çıkarır. Eğitimli kadının, eğitimli erkekle kuracağı evliliğin gelecek nesiller adına çok önemli olduğu vurgusu, Handan gibi çok iyi eğitim almış, entelektüel konularda ciddi düşünceler ileri sürece kadar donanımlı bir genç kız tarafından, aşk eksikliği gerekçesiyle dışarıda bırakılır.

Bana tekil ettiği bu izdivaçta eksik bir şey vardı: Beni maksadıyla evlendiriyordu, beni kendiyile değil! Ne bir rikkat kelimesi, ne bir şefkat nazarı! (70)

Nâzım'ın hülyasını takdis ediyorum, yalnız bu hülya ruhumun bir tarafını, pek derin ve vasit bir tarafını çıplak bırakıyor. Neriman, Neriman, ne olur gitmem diye idi, ne olur, biraz, ne bileyim nazarıyla ruhumu ısıta idi, elleri ellerimi maksadını yaşatacak birer makine değil, Handan'ın zavallı, aciz kadın elleri diye elleri içinde tuta idi;

biraz, biraz. Hiç olmazsa beni benim için sevdiğini söylese idi!
Nâzım'ın bu aşkı o kadar uzak bir hurafat kahramanının, bir
Jüpiter'in, vazifeşinas(işine bağlı) bir Roma imparatoru heykelinin
aşkına benzer bir şey. Ah, nasıl bu aşktaki hararet eksikliğinden
üşüyorum ve büzülüyorum! (72-73)

Handan'ın Nâzım'la evlenmeyi reddetmesindeki iktidar unsuru ise, evliliğe
dair son söz hakkının Handan'da olmasıyla ortaya çıkar. Geleneğin, kadını evliliğe
dâhil olma sürecinin dışında bir konuma ittiği bu ilişkide Handan neden onunla
evlenmek istemediğini gerekçelendirerek Nâzım'ı reddeder.

Yalnızca entelektüel uyumun evlilik için yeterli olmayacağını düşünen
Handan, Hüsnü Paşa ile evlenir. Bu evliliği kuran unsur ise, Hüsnü Paşa'nın
Handan'ı entelektüel bir genç kızdan çok, güzel bir genç kız olarak
değerlendirmesidir. Handan bu yönde kendisine gösterilen ilgiye olumlu cevap verir.

Bana dünyanın en acayip bir şeyi gibi bakıyor. Odaya girer girmez
biraz kaba ve kuvvetli çehresi değişti. Bana bir aslan kafesine girer
girmez aslanı kediye döndüren kızların hissi geldi ve bu iyi bir his.
Ani surette tecrübekâr, senelerce Avrupa'da dolaşmış, bütün
familyasının ve dünyanın gözünü korkutmuş bir adama hâkim
oluvermek hissi! (74)

Handan'ın fiziksel özellikleriyle Hüsnü Paşa'yı etkilemesinde ve bunu dile
getirişinde ortaya çıkan baskın unsur ise, yine iktidardır. Kadın özgürlüğü meselesi
kapsamında tartışılan bir konunun, dış görünümünün iktidar aracı olarak
kullanılmamasının, "Dünyanın gözünü korkutmuş" bir adamı güzelliğiyle
etkilediğini düşünen Handan'da karşılığı yoktur.

Milleti ne kadar tenvir etsek, ne kadar terbiye etsek, istediğimiz surette izdivâc ve aile yapamayacağız. Bunun için ilk evvel kadınlarla erkekleri münasebetde bulundurmalıyız... Öyle hâle getirelim ki, onlar birbirlerini gördükleri zaman hârik-ül-âde bir vak’a karşısında bulunmasınlar, bunu tabîî görsünler... (Mükerrem Belkıs’tan alıntılan Çakır 271)

Kadın ve erkeğin birbirlerini “hârik-ül-âde bir vak’a” olarak görmeleri her iki tarafın da duygularına yenik düşebileceği, bunun da temelleri sağlam bir evlilik kurmaya engel olacağı düşünüüyordu. Öte yandan, Handan’ın bir erkek tarafından arzulanma isteği ise, kadın özgürlüğü meselesinde öne sürülenin aksine “dünyanın en acayip şeyi” olarak görülmeye dayanmaktadır. Kendisinden önce de başka pek çok kadını yakından gördüğü varsayılan Hüsnü Paşa’nın Handan’ı, “hârik-ül-âde” olarak görmesi, Handan’ın güzelliğini bir iktidar aracı olarak değerlendirmesine de olanak sağlamaktadır.

Refik Cemal ve Handan’ın arasında gerçekleşen ilişkide ise Refik Cemal, bir aile babası olarak belirir. Entelektüel, şefkatli ve çocuklarıyla ilgilenen bir baba olarak aktarılan Refik Cemal’in Handan’ın üvey kızkardeşi Neriman’la yaptığı evliliğin temel dayanağı ise kadının “anne” kimliğine yapılan vurguyla açığa çıkarılır:

Ben karımı Adem Âleyhisselâm’ın Havva’yı sevdiği gibi severim. Fakat yine onun cennette ve cennetin haricinde kadına bir hayat arkadaşı, dünyada beni ve kendisini ebedileştirmek için çocuklar yetiştirecek bir hayat arkadaşı diye bakarım. Sakit, sıhhatli bir ana alamayacak ve hayatıma huzur ve rahat veremeyecek bir zevce. Bunu hiç istemem. (21-22)

Öte yandan, Neriman'ın entelektüel donanımının eksikliği de Refik Cemal tarafından bilinmektedir.

Fakat seninle ve arkadaşlarla o kadar ruhumuzu yakan erkek
rüyalarımızla onu müşterek görmek bir hayal; o herkes gibi bu
memleketin yetiştirdiği bir ruh değil, bir ot, bir çiçek, bir şey!
Memleketin hayatından-ne kadar elim, ne kadar siyah ne kadar
inkıraza müheyya olsa-bihaber. (23)

Bu durum zihinsel uyum açısından problem olarak değerlendirilmekle birlikte, Refik Cemal bu beklentisinin gereksiz olduğunu da düşünür. Beklediği derecede bir donanımın zaten hiçbir kadında olmayacağına inanır: “Onu hangi kadın bilecekti? Yalnız bu tahsilleri ciddi olan kızların bu noktada daha canlı, daha meram anlatılır olacağını ümit etmişim.” (23)

Handan ise, Refik Cemal'in Neriman'da gördüğü kadın imgesinin dışında bir portre çizmesi üzerinden yasak aşka dâhil olur. Anne kimliği taşımayan, öte yandan da Refik Cemal'in sözünü ettiği “erkek rüyalarına” entelektüel donanımıyla girebilen Handan, anne kimliği üzerine kurulan söylemi dışarıda bırakır. Refik Cemal'in Neriman'a atfettiği kadın kimliğinin kurucu unsuru güzellik, sessiz bir mizaç ve annelik dolayımıyla ortaya çıkarken Handan'ın bulunduğu alan tüm bu özelliklerin dışındadır. Refik Cemal tarafından ilk bakışta pek güzel bulunmayan, fazla iddialı ve anne rolünü taşımayan Handan'ın en büyük özelliği ise kimseye benzememesidir. Hüsnü Paşa ile olan evliliğinde mutsuz olan Handan'ın, buna rağmen Hüsnü Paşa'ya geri dönme girişimlerinde ise *Eylül* romanında Suad'ın çocuk sahibi olma fikrine benzer bir ruh durumu görülür. Mutsuz bir hayatın nedeninin çocuksuzluk olduğu düşüncesi Handan'da da hâkimdir. Roman boyunca üç erkekle olan ilişkisi içinde aktarılan Handan, tüm bu ilişkilerin ona yaşattığı buhranda, bir kadının hayatta en

çok seveceği varlığın çocuk olabileceğini dile getirir. Bir erkek, birden fazla kadına ait olabilir, oysa çocuk anneye aittir. Handan'ın aşkı/sevgiyi sahip olma bağlamında ele almasının izleri, çocuk fikrinde de kendisini belli eder: Ne Nâzım'a, ne Hüsni Paşa'ya ne de Refik Cemal'e tam anlamıyla sahip olabilen Handan, ancak bir çocuğa tam anlamıyla sahip olabileceğini, sürekli eksik yaşadığı aşkı, bir çocuk üzerinden tatmin edebileceğini örtük biçimde dile getirir.

Handan Hanım'ın çocuğu olmaması onda büyük bir eksiklik zannederim. Dün akşam Nâzım'ı kucağında sallarken galiba süt zamanı idi. Neriman istedi. Birdenbire göğsünün üstünde pek sıkı ve bahtiyar tuttuğu şeyi uzatırken gözlerinden bir esef uçtuğunu gördüm. Benim kendisine baktığımı görünce evvela sıkıldı. Sonra birdenbire kalbindeki arzusun yükünü azaltmak istiyormuş gibi:

Refik Bey, insanın münhasıran kendisinin olacak şeyi ancak bir çocuk olabilir. Ne diyorum? İnsan değil, kadının demeli. Çünkü her erkeğin benim dediği ve münhasıran onun olan bir anası, kız kardeşi, sevgilisi, bir kadını vardır. Kadının öyle değildir. Hiçbir kadının benim diyebileceği bir erkek yoktur. Ve çocuğu hususiyle bir şahsiyete malik almadan onundur. Sonra çocuğunun çocuğu, hep çocuklar! (92-93)

Öte yandan, bu üç romandaki iktidar ilişkilerinin, kadın özgürleşmesi olarak değerlendirilmeye uygun bir zemini yoktur. Servet-i Fünûn romanı daha önce de dile getirildiği üzere Müslüman-modern kadın modernleşmesine kendine özgü bir bakış açısı getirmiş olmakla birlikte, kadına atfedilen rollerin ürettiği iktidar biçimi yine kadına özgü roller üzerinden sağlanmaktadır. Üç romanda da kurulan iktidar alanının temelini, kadın özgürleşmesinde bir sorun olarak ortaya konularak kadına uygun

görülen, ancak değişmesi arzulanan tavırların-düşüncelerin araçsallaştırılması oluşmaktadır. Kadının, evliliği maddi-manevi bir kurtuluş olarak görmemesi gerektiğinden, fiziksel özelliklerin ikinci planda bırakılması gerektiğine kadar uzanan bir kadın özgürlüğü hareketinde, sözü edilen üç roman tüm bu alt gayeleri dışarıda bırakmaktadır. Öte yandan, bu gayelerin nihai rol olarak büyük önem atfettiği anneliğin romanlarda görünmemesi ise aldatan kadın karakterlerin erkeklerle kurduğu ilişkinin seyrinin belirlenmesinde merkezî noktadır.

Servet-i Fünûn dönemi romanının kadını merkeze taşıması ve erkek karakterlerin daha pasif kimliklerle aktarılması hiç şüphesiz kadın ve erkek rolleri arasındaki iktidar dengesinde de bir değişime neden olmuştur. Tam da bu noktada edebiyattaki yeni kadının daha özgür görünmesinin nedenleri tartışılmalıdır. Aile içi iktidar üzerinden yapılacak bir okumada, kadının rolü daha baskın görünebilecek ve çocuksuzluk da bunu pekiştirecek bir unsur olarak değerlendirilebilecektir. Nitekim bu yönde yapılacak bir okumada, cinselliğin çocuk sahibi olmak adına değil aşk amacıyla araçsallaştığı da iddia edilebilecektir. Bir başka açıdan, çocuksuzluk kadın özgürlüğünün belirli sınırlar içinde mümkün olduğu iddiasının bir işareti olarak değil, amacına ulaşmış bir kadın özgürlüğünün yansıması olarak da tartışmaya açılabilecektir. Öte yandan, Osmanlı'da aile, aşk, cinsellik, evlilik, çocuk gibi kavramlara atfedilen anlamlar bütünlüklü bir şekilde ele alındığında söz konusu durumun topyekûn bir özgürleşmeden çok şekli bir özgürlüğe denk düştüğü sonucuna varılabilecektir. Bu bağlamda, romanlarda, erkek-kadın rolleri arasındaki ilişkide kadının ön plana çıkmasının yanıltıcı olduğu görülebilecektir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

CUMHURİYET DÖNEMİ

A. Doğu-Batı Geriliminde Bir Anne

Servet-i Fünûn romanının, yasak aşka düşen kadınlarının anne olmamalarının gerekçesi Ahmed Hamdi Tanpınar'ın *Huzur* romanındaki Nuran karakterinin üzerinden de değerlendirilmeye açık bir yapı sunar. Bir kız çocuk annesi olan Nuran, eşinin, Fâhir'in, kendisini aldatması üzerine evliliğini sonlandırır. Boşanmalarını izleyen süreçte, Fâhir, Nuran'ı aldattığı kadınla, Emma ile birlikte olmaya devam ederken Nuran da Mümtaz'la tanışır. İkisinin arasında başlayan aşkın önündeki en önemli engel ise Nuran'ın altı yaşındaki kızı Fatma'dır. Annesiyle Mümtaz arasında başlayan ilişkiden rahatsız olan, babasını özleyen ve bu nedenle psikolojisi bozulan çocuk, Nuran'ı bir tercih yapmaya zorlar. Nuran ikilemi aşmaya çalışıp Mümtaz'la evlilik sürecine girse de, kendisine âşık olan bir başka erkeğin, Suat'ın intiharı bu süreci sonlandırır. Nuran, Mümtaz'ı aralarına bir ölü girdiği gerekçesiyle terk eder. Fâhir'in de Nuran'la barışmak istemesi üzerine, annelik sorumluluğu ağır basan Nuran, eski eşine geri döner. Öte yandan, Nuran'la Mümtaz'ın evlilik kararının bozulmasının nedeni çocuk olarak görünmese de, evlilik kararı aldığı anda Nuran'ın kızıyla ilgili endişelerinde değişen bir şey olmaz. Nitekim Nuran evliliğe hep mesafeli yaklaşıp bitmek bilmeyen soru işaretleriyle alacağı kararın kendisine nasıl

bedeller ödeteceğini tahmine çalışır. Tüm bu çıkarımlarla, Suat'ın intiharı, deyiş yerindeyse, Nuran'ın korkularında bardağı taşıran son damladır.

Romanda, yasak aşkın olmadığı durumda dahi çocuğun birinci planda olması önemlidir. Bu durum, anlatıda iki farklı görüş üzerinden ilerlemiş olsa da, Nuran'ın yaptığı tercihte çocuğa atfedilen anlamın büyüklüğü bir kez daha ortaya çıkar. Nuran'ın dayısının oğlu, Yaşar, Fatma'nın içinde bulunduğu durumu öne sürerek Mümtaz'a olan aşkın bitmesi gerektiğini dile getirir: “İşte o zaman günün Mümtaz üzerinde o kadar tesir yapan hadisesi oldu. Yaşar, çocukla meşgul olacağı yerde ona dönerek çok yavaş, âdeta yılan ısılığına benzeyen bir sesle, ‘Bırakın, şu çocuğu’ dedi. ‘Yaptığınız yeter... Öldürecek misiniz?’” (207) Nuran'ın dayısı Tefik Bey ise, Nuran'la Mümtaz'ın aşkının geleceğinin çocuğun isteğine göre belirlenmesine razı değildir: “Vakit geçirmeyin... Bir çocuk fantezisi için insan saadetini tehlikeye atmamalıdır.” (208) Kızının yaklaşımından korkan Nuran için de Mümtaz'la kurulacak bir gelecek fikri soru işaretleriyle çevrilidir: “Sonra Fatma'yı düşünün... Ya bir münasebetsizlik yaparsa. Bütün ömrümüz zehir olur. Ben Fatma'yı tanıyorum. Nasıl insanlar arasında yaşadığımı biliyorum.” (208)

Öte yandan, Türk romanının annelik niteliğine karşı geliştirdiği yaklaşımın seyri Tanpınar'ın, temelini Doğu'nun ve Batı'nın terkibinden alan bir aurayla çevreleyip idealize ettiği Nuran'ın, kızının rahatsızlığını görmezden gelerek Mümtaz'la evlenmesi beklenilmeyecek bir sondur. Zeki, güzel, entelektüel, aile bağlarına önem veren, hassas bir portre olarak çizilen Nuran'ın aşk ve annelik arasında yapacağı seçimde, üzerine yüklenen ödevlerin gereğini yapacağı, yani anneliği seçeceği açıktır. Aksi yönde yapılacak bir tercih, başta kızının olmak üzere pek çok insanın tepkisini çekecek ve Nuran'ı “çocuğunu düşünmeyen anne” eleştirisine muhatap kılacaktır. Nitekim Tanpınar, Fatma'yı annesinin ilişkisine onay

vermeyen bir çocuk olarak karakterize etmekle romanı mutlu sonla bitirmeyeceğini de ortaya koyar.

Nuran, Fâhir'in Emma tarafından terk edildikten sonra kendisine dönmek istediğini, dolayısıyla eski eşinin yeniden birleşme isteğinin, kendisinden değil Emma'nın gidişinden kaynaklandığını bilse de, eski eşine döner. Böylece, çocuğu uğruna bilerek mutsuz olmayı seçen Nuran, anneliğin getirdiği sorumluluğun yüceliğiyle de, bir kere daha kutsanır.

Romanın, annelikle ilgili ortaya koyduğu bir başka önemli özellik, çocuğun anneye ait olmasıdır. Baba, Fâhir, çocuktan uzakta aşkını yaşar. Bir adım daha ilerisinde, birlikte olduğu kadın uğruna çocuğuyla ilgilenmeyebilir.

... Fatma: Babam! Anne, babam geliyor, diye bağırarak ileriye atıldı
[...] Mümtaz iri kemikli kadının kendi yanından geçerken, yavaş
sesle yarı Türkçe, yarı Fransızca: Fakat bu skandal! Fâhir,
Allahaşkına sustur şunu! diye fısıldadığını duydu. Nihayet Fâhir'le
metresi genç kadına [Nuran'a] yaklaştılar. Emma, çocuğu bir yığın
“Maşallah! ile ve “Ne güzel çocuk bu...” diyerek kucakladı. Fâhir ise
buzdanmış gibi duruyordu. Çocuğun ancak yanağını okşayabilmişti.
(84-85)

Ancak, Nuran'ın evliliğinin sonlanması ardından çocukla ilgilenen tek kişi olarak görünmesinin yanı sıra, çocuk annenin yaşadığı aşk hikâyesinde de, sürekli olarak öne çıkar. Annelik, Fâhir'in babalık rolünde olduğu gibi, askıya alınılabilir ya da vazgeçilebilir bir rol değildir. Karakterlerin kişilik özelliklerinin ebeveyn rolleriyle belirmesinden de anlaşılacağı üzere, annelik Nuran'ın üstünde toplanan olumlu özelliklere eklemlenir. Kadına atfedilen anlamların annelik rolüyle beslenmesi ise, edebiyatta annelik konumuna karşı geliştirilen hassasiyetin

devamlılığını ortaya koyar. Bir başka açıdan, Tanpınar'ın modernleşme süreciyle ilgili olarak Doğu'ya atfettiği cinsiyet de, anneliktir. Nurdan Gürbilek'e göre Tanpınar, “ ‘Tanzimat’tan beri bir nevi Oedipus kompleksi, yani bilmeyerek babasını öldürmüş adamın kompleksi içinde yaşıyoruz’ demesine rağmen bir baba arayışına girmek, ya da babanın kudretini taklit etmek yerine, esas problemi başından bu yana bir anne kaybı, bir ayna yitimi olarak anlatır.” (95)

Tanpınar'ın kayıp anneyle örtüştürdüğü Şark imgesi ise yeniden yaratılması mümkün olmayan bir mazidir. Romanda Mümtaz ve Nuran'ın aşkında da sözü edilen mazinin izlerinin takip edildiği görülür. Yaşanılan aşk ise, tıpkı mazi gibi, imkânsızdır; bu durum romanda Nuran tarafından dile getirilir: “Biz bir mazi aynasında öpüştük.” (231) Aşkla belirli bir süreliğine dirilen, ancak ölen mazinin ya da bir başka söyleyişle, kayıp annenin, Nuran'la Mümtaz arasındaki aşkla örtüştürülmesinde de, Tanpınar'ın anneliğe atfettiği anlam bir kere daha ortaya çıkar. Tanpınar'ın, modernizm süreciyle birlikte, dışarıda bırakılmaması gerektiğini öne sürdüğü ve önemseddiği Şark da, annedir. Bu durum, romandaki anne-çocuk örüntüsünün anlaşılması adına da kayda değer bir veri olma niteliğindedir. Romanda anneliğe atfedilen önem, yalnızca Nuran üzerinden değil, Macide ve Hacer karakterleri üzerinden de ortaya çıkar. Çocuğu öldükten sonra, büyük bir bunalıma giren Macide; “Çünkü Sabiha bu evi kökünden sarsan bir felaketten sonra gelmişti. Macide onu doğurduğu zaman yarı deli sanılıyordu.” (15) sözleriyle aktarılır. Suat'tan hamile kalan ve bu hamileliği sonlandırmak istemeyen Hacer, Suat'ın “Çıldıırma, mahvoluruz... Hacer, mahvolurum” sözlerine karşılık “Yapamam...Çocuğumu öldüremem...” (218) diyecektir. Bunlarla birlikte, çocukluk dönemi ya da çocuk olmak romanda sık sık yinelenir; bu yineleme çeşitli karakterler

dolayısıyla kurulan ifadelerle dile getirilir. Tanpınar'ın çocuğa verdiği bu önem, şüphesiz anneye atfettiği önemle ilişkilidir.

Servet-i Fünûn yazarlarının, yasak aşka düşen anne kadın karakterlerini anne kimliğinin dışında tutma ve aldatan kadınla anneliği birbirinden ayırarak, anneliği lekesiz tutma çabası, *Huzur*'da eşinden boşanmış bir kadının anneliğine gösterilen önem üzerinden devam eder. Anne, baba ve çocuğun bir arada bulunmadığı bir yaşam alanında, kadının çocuğunun babasına değil, bir başka erkeğe karşı duyduğu aşk, aile vurgusu karşısında cılız kalır. Romanda Suat'ın intiharına kadar geçen sürede Nuran'ın yaşadığı huzursuzluklar da bire bir bu vurguyla ilgilidir. Babasını özleyen, özlemi giderilmedikçe hırçınlaşan kızı nedeniyle Nuran'ın aşkı “uğruna her şeyin feda edilebileceği” bir aşk değildir. Oysa, uğruna her şeyin feda edilebileceği aşkın ölümcüllüğü *Aşk-ı Memnû*'da, *Eylül*'de, *Handan*'da, dolaylı olarak söz konusudur; çünkü sözü edilen kadınlar *anne kimliği taşımazlar*.

B. Cumhuriyet'le Evlenmek

Annelik rolünün dışarıda bırakılması, Servet-i Fünûn'dan Cumhuriyet dönemi romanına geçişte de varlığını duyuran ve aldatan kadın karakterlere eklenilen bir unsur olmaya devam etmektedir. Modernizm projesinin Cumhuriyet'le birlikte aldığı seyir, çok daha radikal çözümlerle belirlenmiş olsa da, kadın kimliğine yapılan atıflarda annelik rolünün önemine ilişkin vurgularda bir değişim yaşanmamış, aksine hedeflenen ideal düzenin inşası adına “annelere” çok iş düştüğü sürekli tekrarlanır olmuştur. Kadınlara yönelik eğitim projeleri kapsamında açılan enstitülerin de, akşam kız sanat okullarının da temel amacı “anne” yetiştirmektir. Yaşın'a göre “Enstitülerin kuruluş amacı genç kadınları ‘ileri bir aile müessesesinin içinde bir anne olarak yetiştirmektir.’ (58) Yine Yaşın'ın, kızların

teknik eğitimiyle ilgili olarak hazırlanan bir hükümet belgesinden aktardığına göre, “Akşam Kız Sanat Okulları: ‘Evlenmiş, çoluğa çocuğa karışmış yetişkin kadınlara, evlerini daha pratik ve ileri bir teknikle idare edebilmelerini, çocuklarını ‘fenni’ bir bakımla büyütebilmelerini sağlamayı” amaçlamaktadır. (60) Eğitimli, çalışan ancak bir o kadar da ev hayatı ve çocuk gelişimi konusunda yetkin olması beklenen kadınların, kendilerine yüklenen bu rollerle başa çıkma yöntemi ise, zorlu bir süreci işaret etmektedir.

Şirin Tekeli tüm bu çelişkili mesajların Kemalist kadını bir tür şizofreniye sürüklediğini belirtiyor. Zamanlarının eşitlikçi ve iş hayatını hedefleyen söylemleri doğrultusunda uzmanlık işlerini üstlenen bu kadınlar aynı zamanda tüm geleneksel ev işlerini yapmaya devam ediyorlar, kanun önündeysen hâlâ kocaları evin reisi olarak görünüyordu. (Duben ve Behar 238)

Adalet Ağaoğlu’nun *Ölmeye Yatmak* romanı, Şirin Tekeli’nin Kemalist kadına ilişkin gözleminin edebî bağlamdaki karşılığına örnek olma özelliği taşır. Romanın temel sorunsalı ihanet olmamakla birlikte, ana kadın karakteri Aysel’in, eşi Ömer’i aldattıktan sonra kendisine ve kendisinin hayata bakış açısını belirleyen ideolojiye karşı getirdiği eleştirilerde, Kemalist-modern kadının evliliğinin çıkmazları da masaya yatırılır. Bu bağlamda Hilmi Yavuz da, *Ölmeye Yatmak* romanını şu sözlerle değerlendirir: “Geleneksel ideoloji ile batıcı cumhuriyet ideolojisi arasındaki tümel çelişme, Aysel’in bilincine, ‘kadın’ olmakla, ‘aydın’ olmak arasında tikel bir çelişme olarak yansır. Aysel, kadın için ‘aydın’ olmanın ona bireysel ve toplumsal düzeyde özgürlüğünü kazandıracak bir çözüm ya da kurtuluş yolu getirmediğini anlar. (Roman Kavramı... 160-161)

Aysel'in romandaki erkek karakterlerle ve hâkim ideoloji ile kurduğu ilişkideki iktidar çözümlemesinin kurucu unsuru ise, yine çocuktur. Kemalist-modern kadın imgesiyle örtüşen Aysel karakteri eğitilmiş, ev işlerinden anlayan, zihinsel uyumu temel alarak evlenen ancak hâkim ideolojinin önerdiği ve onaylandığı annelik rolünü reddeden bir kadın olarak çizilir. Nitekim çocuksuzluk, Aysel'in erkeklerle ve toplumla kurduğu ilişkide bir iktidar kurmasının dayanağıdır. Servet-i Fünûn döneminin toplumsal ve siyasal koşullarının, birden çok söylemi içinde taşıyan niteliğine rağmen, Cumhuriyet'le birlikte söylemin sınırlarının çizilmiş olması Aysel'in annelik kimliğini reddetmesinde de etkin bir rol oynar. Kadın artık siyasal bir söylemin geliştirilmesinde de etkin bir araç hâline gelir. Kadın kimliğine yüklenen anlamların Cumhuriyet'in modernizm projesine uygunluğunda Aysel'in üstlendiği yapı, sözü edilen anlamlarla modernizmin birlikteliğine uygundur. Öte yandan bu uygunluk iki aşama hâlinde sekteye uğratılır. Aysel'in hamileliğinin bebeğin ölümüyle sonuçlanmasının ardından ikinci bir çocuk sahibi olma girişiminin gündeme gelmemesi, kadının en kutsal görevinin annelik olduğu düşüncesinin olumsuzlanmasıdır: "Kızımı sekiz aylık ölü doğurduğumda doktor, artık çocuğumuz olmayacağını söylemişti... Yeniden çocuğumuz olmuş olmamış, bunu da kocamla hiç düşünmedik. Yapılacak önemli işlerimiz vardı bizim." (43) İkinci aşamada ise, entelektüel, çalışan ve dolayısıyla aydınlık bir Türkiye için katkıda bulunan kadın kimliğinin üzerine yığılan bütün bu söylemleri, zihinsel yorgunluk ve kadınsı arzuların tatminine engel olarak görmesi, Cumhuriyet'in kadın modernizmi projesinin iflasına karşılık gelir. Aysel, evliliğini, temelleri 19.yüzyıl sonunda atılan kadın-erkek arası zihinsel uyum meselesine göre kurmuş olsa da, eşiyile arasında olan ilişkiyi "Hem canım, kadınlığımı, kocamın yanında bile düşünemem ben." (269) sözleriyle eleştirir. Nitekim Aysel de eşini aldatır ve bu aldatmada da evlilik içi

mutsuzluğun temel dayanağı, aşk eksikliğidir; çünkü *Aysel evliliğini eşiyle değil, eşinin üzerinden Cumhuriyet’le kurmuştur*. Örtük anlamda, çocuk yetiştirerek Cumhuriyet’e hizmet etmek yerine, Cumhuriyet’in geliştirilmesine etkin katkı sağlamayı tercih eden Aysel’in, romanı baştan sona kuşatan bu bakış açısında da modernitede kadının iktidarı kullanma biçimi görülür. Öte yandan, bu kullanım biçiminin kadın kimliğini erkek kimliğiyle eş düzeye getirme ereğinden beslenmesi bu modernitenin çıkmazıdır. Ataerkil yapının kırılması için atılan adımlar, kadının özgürleşmesinden çok, kadına uyarlanmış yeni bir erkek söylemi üretir. Servet-i Fünûn’dan Cumhuriyet’e uzanan düzlemde modernleşen ve mutsuz evliliklere sahip olan kadınların, romanlarda ihanet eden, çocuksuz kişi rolleriyle sunulmalarının temel gerekçelerinden biri de budur. Kadın için, erkek dünyasının tekelinde bulunduğu düşünülen entelektüel birikime ulaşmak önemli bir başarıdır. Bu durum, erkekler tarafından olduğu kadar, kadınlar tarafından da olağan değil, beklenilenin üstünde bir kadın imgesi olarak değerlendirilir. Kadın imgesinden bu yönle sıyrılmanın ürettiği iktidar, kadının, temel kadınlık rolü olduğu varsayılan anneliğin dışında bir kimlikle kuşatılmasının önünü de açar. Aysel’in çocuk sahibi olmaması ve bunu bir sorun olarak görmemesi, anneliğin reddinin artık açıkça dile getirilmesi açısından önemlidir.

SONUÇ

Bu tez, modernizm bağlamında edebiyattaki kadın karakterlerin ancak biçimsel ve yanıltıcı bir özgürlük alanıyla kuşatıldığını öne sürmektedir. Bu savın temellendirilmesini ise annenin kaybı ve çocuksuzluk üzerinden sağlamaya çalışmıştır. Aydınlanma süreciyle birlikte, gerek İslamiyet ve modernitenin biraradalığına gerekse Batı medeniyetinin üstünlüğüne dayanan “daha iyi bir dünya” inancında, kadınların toplum ve aile açısından bir tehdit oluşturmamaları koşulu, korunmaya devam edilmiştir. Anne ve çocuk arasındaki bağın niteliğini “evlilikte sadakat” ölçüsüyle belirleyen değer yargıları bağlamında kadın karakterleri anne olarak göstermeyen romanların, kadınları “kurban” kimliğiyle tanımlayabilmek içinse, yine çocuğu kullanmaları anlamlıdır. İncelenen üç romanda da, kadın karakterlerin annelikle ilgili bir çıkarımı vardır. Üç kadın da (Bihter, Suad ve Handan) anne kimliğine önem atfederler. Üç kadın da Firdevs Hanım gibi, çocuğu “ayak bağı” olarak nitelendirecek bir karaktere sahip değildir. Buna göre, çocuk sahibi olmanın ya da çocuk sahibi olmaya gösterilen tavrın “kadın” kimliğini kurmada merkezî bir rol üstlendiği muhakkaktır. Sonuç olarak annelik ve aldatan kadın vasıflarının bir arada bulunmasına gösterilen tepkinin alt yapısını hazırlayan düşüncenin temeli, kadın modernleşmesinin “nerede” durması gerektiğinin belirlenmesi oluşturur. Sedat Maden’in, “*Aşk-ı Memnû* ve *Madam Bovary* Romanlarında Kadınların Yönlendirdiği Olay Örgüsü” başlıklı makalesinde, Emma Bovary üzerinden geliştirdiği açıklamada, “anne” ve “aldatan kadın” düşüncesine

karşı geliştirilen klasik tepkileri bulmak mümkündür: “ Kaçmayı en çok Emma ister *annelik duygusunu* hiçe sayarak.” (5), “*Madam Bovary*’[de], merkezde zenginlik ve soyluluk hırsıyla *kocasıyla çocuğunu bir kenara bırakıp* Emma’nın yasak aşk maceraları yaşamasını temele alan olay birliği vardır.” (6), “*Çocuğuna bir anne olamaması*, kadın kavramının Fransız toplumunda değerini yitirdiğini, toplumda bir karmaşıklık olduğunu işaret etmektedir.” (7) Aynı makalede Bihter’in konumu da modernleşmenin yanlış etkileriyle açıklanır: “[Aşk-ı Memnû] Batı kültürünün özelliklerini öğrenmeden doğruluğu saplantısıyla yönelen Osmanlı kadınının ve ailesinin bu düzende yeri olmadığını, ahlaken ve içsel olarak yitirilişlerini bizlere sunar. Aşk, aile kurumunu utanma ve gururla yok etmiştir. Türk kadının yaşamasına imkân olmayan iffetsizlikleri eser bize göstermektedir”. (17). Bu bağlamda Maden’in, Türk kadınının dilediği gibi yaşamasına imkân tanınmadığı dolayısıyla Batı’dan ithal edilmiş bulduğu iffetsizlik korkusunun genel bir kanı olduğu söylenebilir. Modernite bağlamında kadın özgürlüğü sorununun, romanlarda (ve pratik hayatta) ancak biçimsel olarak iyileştirilmesinin arka planında, kadın ve erkeğin, aslında eşit olmadığını öne süren erkek egemen söylemin yaptırımı olduğunu söylemek mümkündür.

Batılılaşma süreciyle birlikte kadının birtakım haklar edinmesi, özgürleşmesi, sosyalleşmesi gibi başlıklar altında “iyileşme” olarak değerlendirilebilecek gelişmeler olsa da, kadının bu süreçten mutlak bir zaferle çıktığını söylemek mümkün olmayacaktır. Nitekim kadın haklarına yönelik çalışmaların önemli bir kısmını erkeklerin sahip olduğu haklarla eşit konuma ulaştırma çabası oluştursa da, kadınla birlikte anılan kavramlara yüklenen anlamlarda tümenden bir değişme yaşanmamıştır. Kadının anne kimliğine yapılan doğrudan ya da dolaylı atıflar, modernizmin kıramadığı, aksine güçlendirdiği bir nitelik de taşır. Kadının

bireyselliğinin anne oluncaya kadar süreceği ya da anne kimliği taşıyan kadının sürekli “iki” kere daha düşünmesi gerektiği gibi alışlagelmiş yorumlar, bir yanıyla “çocuğu” koruma amacı taşıırken, bir yanıyla da kadının en büyük anlatısının annelik olduğu vurgusunu pekiştirir. Babalığın öğrenilen, anneliğınse içgüdüsel bir durum olduğuna ilişkin yaygın yanlış kanı, sözü edilen vurguyu bilimsel bir mecraya da taşıyarak inanılrlığı artırma çabasından ileri gelir. Nitekim Elizabeth Badinter’in *Annelik Sevgisi* başlıklı çalışmasında ayrıntılarıyla işlediği üzere, annelik yüzyıllardır herhangi bir değışikliğı uğramadan yerine getirilen bir görev olmadığı gibi kadınların asıl görevlerinin annelik olduğuna inanılmaya başlanması Aydınlanma Çağı’na denk gelir. Başka bir tartışma alanının başlığı olmakla birlikte, kadına yüklenilen bu görevle, annelikle, Aydınlanma Çağı’nın sunduğı yeni dünya sistemi arasında girift bir bağ vardır. İlerleme inancının sürekli olarak geleceğı hedef alması, geleceğın daha iyi olacağı düşüncesi beslemesi şüphesiz anneleri de gelecek kuşakları yetiştirecek kişiler olmaları dolayısıyla öne çıkararak siyasallaştırmıştır. Buna bağlı olarak evliliğın ve ailenin de benzer bir ilgiye sahip olması, sözü edilen siyasallaşma sürecinin çemberi içinde biçimlenmiştir. Osmanlı’da da Batılılaşma’yla birlikte kadının anne rolüne gösterilen özen benzer bir sürecin ürünüdür. Ayşegöl Baykan’a göre de “Ondokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyıl başlarında Üçüncü Dünya’da ‘kadınlar’ kategorisi temel olarak modernite ve uygarlık söyleminin içinde ‘toplumsallık’ ve ‘cemaat-ulus’ kategorileri ile ilişkili olarak inşa edildi.” (19) Öte yandan Osmanlı’da modernizm öncesi dönemde süregiden annelik algısının da düzeni sağlama, birliğı koruma yönünde bir işlevi vardı. Kadının belirli bir kimlik altında tanımlanmaya başlamasının ancak evlilikle mümkün olabilmesi, kadının cinselliğının denetim alınması amacını taşıdığı kadar, annelik rolüyle de yakından

ilgilidir. Ataerkil yapıda, kadının aile içindeki temel görevi, soyun sürdürülmesini sağlamak olduğuna göre hukuken de çocuk anneye değil babaya ait olacaktır.

Koca, önce karısına değil, ona verdiği çocuklara bağlanıyordu.

Kocasına çocuk veremeyen kadın daha çok babasının evine gönderilirdi, ya [da] kocasının ikinci bir kadın almasını kabul etmeliydi. Böylece Osmanlı kadını için bir çocuğun doğması ona önem kazandıran, değer verdiren ve güvenlik getiren büyük bir olaydır. (Caporal 129)

Şüphesiz, modernizmle birlikte kadına atfedilen anlamlarda değişimler yaşanmıştır. Evlilikle ilgili yapılan düzenlemelerde aşamalı olarak, olumlu denilebilecek ilerlemeler kaydedildi. Ancak yine de, kadının öncelikli kimliğinin annelik olması gerektiği inancında bir kırılma olmadığı gibi, moderniteyle annelik, kadına kopmaz zincirlerle bağlandı.

Edebî bağlamda anneliğin işlenişi ise Tanzimat'tan itibaren bu türden söylemlerin dışında bir alanda ilerledi. Osmanlı'da aşk, evliliğin kurulma aşamasında da göz önünde bulundurulması gereken bir değer olarak kendine yer açmaya çalışırken romanlarda yasak aşkın ve anneliğin biraradalığı ancak zorla evlendirilme gibi belirli kurgusal öğelerle mümkün oldu. Evlilik dışında, ama kötü koşullara maruz kalmadan anne kimliği olan ve yasak aşk peşinde koşan kadınlar ise, okurun iyi duygular beslemesine ya da empati kurmasına imkân tanımayacak ölçüde kötü kadın karakterlerdi. Dolayısıyla Osmanlı'da "kurban" kadının yasak aşkı, önemli ölçüde anneliğin dışarıda bırakılmasıyla sağlandı. Kadın özgürleşmesi ne kadar desteklenilirse desteklensin, annelik hâlâ dokunulmaz bir alandı.

Osmanlı edebiyatını, modernizm ekseninde okuma çalışmalarında, romanların merkezinde modern kadın karakterlerin bulunması, yasak aşkın kendine

yer açması, toplumsal açıdan kadın imgesinde bir değişim yaşandığı düşüncesini telkin eder. Bununla birlikte anneliğe dair geliştirilen bu hassasiyetle kadın özgürlüğünün ancak belirli sınırlar içinde olumlu karşılandığını belirtmek gerekir. Bu noktada, Ayşegül Baykan'ın, Denise Riley'den hareketle, "...Erkekler toplumun ve tarihin içine 'sürüklendiler' ve kendini düşüncesinin nesnesi yapabilen ahlâkî varlıklar olarak kavramsallaştırıldılar. Kadınlar ise hiçbir zaman bireyler olarak algılanmadılar; topluma 'lazım' oldukları düşünüldüğü için doğrudan toplumsallık kategorisinin içinde tanımlanabildiler." (17-18) açıklaması aydınlatıcı olacaktır. Nitekim, romanlarda kadınların yasak aşk dolayısıyla verili değer yargılarına karşı çıktığı, bu yolla da bireysel arzuların toplumsal yapının üstünde tutulduğu öne sürülebilir. Ama bireysel arzuların alanının anneliğin dışarıda bırakılmasıyla zaten toplumsal bir tehdit içermediğini söylemek gerekir. Dolayısıyla edebiyatta da kurban kadının bireysel bir kimlikle tanımlanabilmesi, ancak temeli annelik olan toplumsal kimliğe karşı tehdit içermemesi koşuluyla kurulmuştur. Tanzimat dönemi edebiyatı, dönemin kadın konusunda yapılan tüm çalışmalara ve bu çalışmalarda annelik rolüne atfedilen büyük öneme rağmen, "alafranga züppe"ler üzerinden okunurken Servet-i Fünûn edebiyatı da merkezine kadını, anne rolünü belirsizleştirerek taşıyabilmiştir.

Ahmet Murat Aytaç'a göre, "Duygu dünyasının yazılı kültür ile kaynaşmasının bir başka sonucu da, edebiyat ile kişisel yaşamlar arasında kurulan bağın güçlenmesiyle olmuştur. Edebiyat alanında insan yaygın bir şekilde merkezi bir sorun olmaya başlamıştır." (98) Aytaç'ın çıkarımı üzerinden de roman ve bireyselleşme arasında girift bir bağ olduğu söylenilebilecektir. Öte yandan sözü edilen bu bağın, Osmanlı romanına taşınma biçiminde kadının bireysel ve toplumsal kimliğinin çatıştığı da ileri sürülebilir. Kadının bireysel kimliğinin, anne olmadığı koşulda mümkün olması; anne olduğu dolayısıyla da toplumsal kategoriye dâhil

edildiği konumda da bireysel arzuların dışarıda bırakılması zorunluluğu, Osmanlı romanında kadın karakterlerin inşası sürecinde etkili olmuştur. Kadını, anne kimliğini koruma altına alarak özgürleştirmeye çalışmak ise kadın özgürlüğü sorununu, kadına özgü bir söyleme değil, eril bir söyleme eklemler. Kadın, eğitimden evliliğe uzanan bir alanda erkeklerle eşit haklar için mücadele ederken bu süreçte elde ettiği kazanımların, erkekler dünyasında varolabilmeye katkısı, annelikle birlikte giderek zayıflar. Nitekim, erken dönem feministleri tarafından da kadının erkeksileşerek özgürleşmemesi gerektiği üzerinde durulur. Kadının ilerlemesinin gerekli olduğu, ancak bu ilerlemenin temel kadınlık görevlerini ihmal etmeden sağlanması gerektiği ise anneliği kadın özgürlüğü sorununun merkezine taşımıştır.

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA

- Adivar, Halide Edip. *Handan*. İstanbul: Can Yayınları, 2010.
- Ağaoğlu, Adalet. *Dar Zamanlar I: Ölmeye Yatmak*. İstanbul: YKY, 2005.
- Ahmed Midhat Efendi. *Felatun Bey ile Rakım Efendi*. Haz. Kerim Çetinoğlu. İstanbul: Beyaz Balina Yayınları, 2005.
- Aytaç, Ahmed Murat. *Ailenin Serencamı*. Ankara: Dipnot Yayınları, 2012.
- Badinter, Elizabeth. *Kadınlık mı Annelik mi*. Çev. Ayşen Ekmekci. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2011.
- _____. *Annelik Sevgisi*. Çev. Kâmuran Çelik. İstanbul: Afa Yayınları, 1992.
- Baykan Ayşegül ve Belma Ötüş Baskett. *Nezihe Muhittin ve Türk Kadını 1931*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- Benhabib Şeyla. *Modernizm, Evrensellik ve Birey*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1999.
- Caporal, Bernard. *Kemalizmde ve Kemalizm Sonrası Türk Kadını*. Çev. Ercan Eyüboğlu. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1982.
- Çakır, Serpil. *Osmanlı Kadın Hareketi*. İstanbul: Metis Yayınları, 2011.
- Demirdirek, Aynur. *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hik[â]yesi*. Ankara: İmge Kitabevi, 1993.
- Duben, Alan ve Cem Behar. *İstanbul Haneleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.
- Eradam, Yusuf. “Aşkın Sözü Kördür: Batı’nın Aşk Pazarı ve Paradigmaları Üzerine Bir Deneme”. *Doğu Batı* 27 (Mayıs, Haziran, Temmuz 2004): 63-80.
- Güntekin, Reşat Nuri. *Damga*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1995.
- _____. *Ateş Gecesi*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1988.
- Gürbilek, Nurdan. *Kör Ayna, Kayıp Şark*. İstanbul: Metis Yayınları, 2007.

- Kandiyoti, Deniz. *Cariyeler Bacılar Yurttaşlar*. İstanbul: Metis Yayınları, 1997.
- Kemal, Namık. *İntibah*. Günümüz diline uyarlayan: Seyit Kemal Karaalioğlu. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2009.
- Maden, Sedat. “Aşk-ı Memnû ve Madam Bovary Romanlarında Kadınların Yönlendirdiği Olay Örgüsü”. *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi* 24 (Güz 2008): 79-97.
- Mann, Thomas. *Değişen Kafalar*. Çev. Cevdet Yıldız. İstanbul: Babil Yayınları, 2004.
- Nabizade, Nâzım. *Zehra*. Haz. Mustafa Nihat Özön. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969.
- Nahid, Haşim ve Şeyhülislâm Mustafa Sabri. “Aile Hayatı, Tesettür Meselesi, Kadın Hukuku”. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi III*. Ankara: T:C Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1992.
- Okay, Cüneyd. *Osmanlı Çocuk Hayatında Yenileşmeler 1850-1900*. İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1998.
- Parla, Jale. *Babalar ve Oğullar: Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Peirce, Leslie P. “Ekberiyet, Cinsellik ve Toplum Düzeni: Modern Dönemin Başlangıcında Toplumsal Cinsiyetle İlgili Osmanlı Söz Dağarcığı”. Çev. Necmiye Alpay. *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*. Ed. Madeline C. Zilfi. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.
- Rauf, Mehmet. *Eylül*. İstanbul: Ak Kitabevi, 1976.
- Recaizâde Mahmut Ekrem. *Araba Sevdası*. Haz. Kemal Bek. İstanbul: Bordo Siyah, 2009.
- Rıza, Ahmed. “Vazife ve Mesuliyet: Kadın”. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi III*. Ankara: T:C Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1992.
- Rousseau, Jean-Jacques. *Emil Yahut Terbiyeye Dair*. Haz. Ülken, Hilmi Ziya ve diğerleri. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1966.
- Tanpınar, Ahmed Hamdi. *Huzur*. İstanbul: YKY, 2002.
- Tarhan, Belkıs Ayhan ve Funda Bekâr. “Batı Dolayımıyla Aşk Temsilleri: Romantik ve Seyirlik Aşk Hikâyeleri”. *Doğu Batı* 27 (Yaz 2004): 233-246.
- Samipaşazade, Sezai. *Sergüzeşt*. Günümüz diline uyarlayan: Fâzıl Yenisey. İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri, 1978.

- Serdar, Ali. “Hüseyin Rahmi Gürpınar’ın Romanlarında Ahlak Sorunsalı”.
Yayımlanmamış doktora tezi. Ankara: Bilkent Üniversitesi, 2007.
- Sınar, Alev. *Hikâye ve Romanımızda Çocuk (1872-1950)*. İstanbul: Alfa Yayınları, 1997.
- Stacey, Judith. “Aile Öldü Yaşasın Ailelerimiz”. *Sosyalist Feminist Proje I*. Çev. Özge Kelekçi. Ed.Nancy Holmstrom.. İstanbul: Kalkedon Yayıncılık, 2012.
- Timur, Taner. *Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik*. Ankara: İmge Yayınları, 2002.
- Uşaklıgil, Halid Ziya. *Aşk-ı Memnu*. İstanbul: Özgür Yayınları, 2008.
- Yaşın, Yael Navaro. “ Evde Taylorizm: Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarında ev işinin rasyonelleşmesi (1928-40)”. *Toplum ve Bilim* 51(Bahar2000): 51-73.
- Yavuz, Hilmi. “Türk Romanında ‘Kadın’ Özgürlüğü ”. *Zaman*, 15 Aralık 2010.
- _____. “Kadın Özgürlük ve Anasoyluluk”. *Zaman*, 14 Aralık 2011.
- _____. *Roman Kavramı ve Türk Romanı*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1977.

ÖZGEÇMİŞ

Seda Başer Çoban, 1981 yılında Ankara'da doğdu. Bilkent Üniversitesi İletişim ve Tasarım bölümünden 2004 yılında mezun olduktan sonra reklam ajansı, dergi ve prodüksiyon firması gibi medya alanında faaliyet gösteren kuruluşlarda çalıştı. 2009 yılında iş hayatını bırakarak Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümü'nde yüksek lisans çalışmalarına başlayan Başer Çoban, halen Ankara'da yaşamaktadır.

